Национальная библиотека Республики Тыва им. С. Пушкина

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 14 (16788)

2004 чылдың ФЕВРАЛЬ 3, вторник

Ат салган шагы 16.40
Садар өртээ 3 рубль.

Бюджет — амыдыралывыс

ДАРЫЙ ХҮЛЭЭП АЛЫР

Бюджеттиң күүселдези ону дүрген хүлээп алырындан кол хамааржыр болгай. Республиканың чонунуң амыдыралын бүгү тала-биле өөренип көрүп тургаш, ТР-ниң Чазааның ажылдап кылган бюджет төлевилелинге ТР-ниң Улуг Хуралының чамдык депутаттарының удурланып турары дыка чиктигдир. Тыванның девискээри делгем-даа болза, чурттакчы чон Россияның өске девискээрлеринге деңнээрге, дыка эвээш болгай. Албан черлерин, организацияларны, бүдүрүлгелерни база салаа базып санап болур. Ынчангаш ол бүгүге хамаарышкан чыл бюджеди дыка нарын эвес болур ужурлуг.

Ынчангаш Тыва Республиканың чамдык депутаттарының ону эки чедир билбейн, аңаа удурланып турары дыка эпчок. Бюджетти дарый хүлээп ап, ону амыдыралга боттандырып эгелээри эргежок чугула бооп турар. Ам безин февраль ай үнүп келди. Оон бир көрүптеривиске, чыл орту кире берген боор. Бюджетке удурланып турар депутаттар боданыр болза эки-дир.

Эдуард КУУЛАР.

"КЫЛЫР ИШТИҢ ДЕГИ ХЕРЕК..."

Дөзевилей алырга, "улуг болгаш халас азырал" соонда рынок-биле холбашкан экономика, садыглажылга катап хевирлеттинип олур. ТАР үезинде тыва акшаның үнези амгы доллардан дудавас турган. Ынчан барык өреге бүрүзү үндүрүглер болгаш чыыштарын чажырбас, артыкшылын күрүнеге бээр чораан. Албан-хаакчылар чизе-даңзы чорудар, мал бажының өзүлдези дээш олар аалдар, арбаннар кезиир чүве. Чон-биле харылзаалар ажык болгаш чарлыг. Эрге-хоойлу тудукчулары болгаш сумулар бир баг. "Албан херээнде төрел чок" дижир.

Ынчангаш тала-дугай, эшөөр тыртар байдалдар турбаан. Чогум-на ак сеткилдиг чижилге, адаан-мөөрей турган. Кымдан кым чыдып каар ийик, алды харлыг балдырбээжектен эгелээш, алдан харлыг акшый бергеннерге чедир аңаа киржир. Киришпеске, хоржок, атка багай. Ада-ие, оглу-кызын үш харлыг турдала мал ээзи кылдыр салгалын белеткеп эгелээр. "Бажын хылбыктааш", төрелдер, эвээш дээрге-ле, анай айтып бээр чораан. Ол чаш мал аттшолалыг болур. Чижээ, "Улуг-Уйгу". Оол алды харлап турда, "Улуг-Уйгу" үш харлыг сергедаа апаар. Чыл санында-ла ол шээр мал дүгүн бээр, сергени өзеп алырда, "ээзинден" чөпшээрел алыр, ынчанмаска, киживис хомудай бээр.

Билишпейн баар чоруктар тургулаан. Бо таварылгада көгүдер, эл-хол чугаа кылыр болгай. Ол дээрге малга, эт-эдилелге ээ-хайыралыг чоруктуң ора-сомазы-дыр. Ынчангаш рубльдиң үнезин санга алыры негеттинип келген. Ол байдалды ТР-ниң Улуг Хуралының ийи палатазы кичээнгейге алыр ужурлуг. "Кылыр иштиң деги херек, чиир эттиң чаглыы херек".

Базыр-оол САРЫГЛАР,
күш-ажылдың хоочуну.

Ажыглалга кирер тудугда

ДАШТЫН СООК-ДАА БОЛЗА...

Кыжын соокта даштыгаа ажылдааргa берге-ле. Кызыл хоорайда Кочетов кудумчузунда Арбитраж судунуң тудуу хүн келген тудум-на бедип орар. Ында тудуг ажылының хайныышкынын кудумчулап соксаал чок шуушкан таксилерниң, автобустарның пассажирлери, чадаг ыңай-бээр эрткен чурттакчылар хүн бүрү магадап көрүп турарлар.

Эки чогаалчының номнары, ажылдары чүс-чүс чылда артып каары дег, тудугжуларның тудуп каан бажыңнары база-ла чүс-чүс чылдарда туруп кээр. Ажыы-биле чугаалаарга, делегейде бүгү-ле кода-хоорайларны тудугжулар туткан болгай. Ынчангаш тудугжунуң күш-ажылы – амыдыралга эргежок чугула мергежилдерниң бирээзи.

Чаа тудугга халдып кээривиске, ооң даштында цемент үдүрүп алган "КамАЗ" маркалыг машина тур. Үш каът чедир туттуна берген тудугже хөлчок узун кран тууйбуларны үндүр көдүртүп тур. Ол бүгүнү хайгаарап турган кидис идиктиг, хөвеңниг чүвүрлүг, кылын фуфайказының кырындан көк "спецовка" кедип алган, кышкы халбаңныг бөрттүг кижиге чедип келдивис. Баштай эр кижи деп бодааным, ындыг эвес, Тыва Республиканың алдарлыг тудугжузу Валентина Егоровна Дубинина болду. Мергежилинге бердинген, кыш, чай чок тудуг бригадирлеп ажылдап келген бо херээжен кижиниң амыдыралы маадырлыг чорук-биле дөмей деп амыхууда үнелээр кижи чордум. Валентина Егоровна 1970 чылдан эгелеп тудугга ажылдап эгелээш, ук ажылга хандыкшып, бо хүнге чедир ажылдап, ниитизибиле тудуг ажылында 34 чыл бооп чорууру бо. Ол үе иштинде ооң хол-биле тутчуп кылган бажыңнары Кызыл хоорайда дыка хөй. Ооң удурткан бригадалары үргүлчү бирги одуругга чоруп келген. "Ажылды удуртуп билир талантылыг, ылаңгыя тыва ажылчыннар-биле ажылдап өөренген, кым-биле канчаар чугаалажырын билир, кончуг эки бригадир" деп, бир хоочун ажылчын мактап олурду.

ТР-ниң алдарлыг тудугжузу бригадир В.Е.Дубинина.

Каңнакчы Байлак Серемаа.

Валентина Егоровнаның амгы бо бригадазында 40 кижи ажылдап турар. Коллектив найыралдыг, мурнунда салган сорулгазын күүседиринге кызымак, чүткүлдүг улус дээрзин ол чугаалап олурду. Бо тудугну бо чылын Кызыл хоорайның тургустунганындан бээр 60 чыл болган бажыңнарны Кызыл хоорайда дыка хөй. Ооң удурткан бригадалары үргүлчү бирги одуругга чоруп келген. "Ажылды удуртуп билир талантылыг, ылаңгыя тыва ажылчыннар-биле ажылдап өөренген, кым-биле канчаар чугаалажырын билир, кончуг эки бригадир" деп, бир хоочун ажылчын мактап олурду.

Кран тууйбу үндүрүп тур.

Валентина Егоровнаның амгы бо бригадазында 40 кижи ажылдап турар. Коллектив найыралдыг, мурнунда салган сорулгазын күүседиринге кызымак, чүткүлдүг улус дээрзин ол чугаалап олурду. Бо йырлалынга уткуштур октябрь айда доозуптар деп сорулга салдынган болду. Бажың 5 каът болур. Ам-даа ийи каътты немей тудуп үндүрер. Октябрь айга чедир тудугжуларның мурнунда салдынган сорулга улуг, кызымак күжениишкин негеттинери илдең. Эң эки ажылчыннар деп чазаныкчылар Орлан Долаанны, Шолбан Дүлей-оолду, каңнакчы Даш-Маадыр Сааяны бригадир мактады. Ажылчыннарга тускай ажылдаар хеп бербейн турар. Акша-шалыңын ай санында ап турар. Ынчалзадаа соок үеде чүгле 3 муң дөңгүп ажар рубль алыры ажылчыннарга арай эвээш бооп турар.

Тудуг ажылы-биле ылап таныжар дээш үшкү каътче үнүптүвүс. Ында бир хоочун даштчы база аныяк каңнакчы Байлак Серемаа, каңнакчы Артур Чара-Көрген ажылдап турлар. Каңнакчы бир-ле демирни шааараш хана-каракка чыпшыр каңнап олур. Даштчылар кранның көдүртүп үндүрүп берген тууйбуларын хүлээп ап, хос черлерже салдырып ап турлар. Өске ажылчыннар "КамАЗ" машинадан цемент дүжүрер дээш адаанче бады барган болду. Чорууру-биле адаанче бады кээривиске, хамык ажылчыннар машинадан цемент дүжүрүп турлар. Оларның демниин, кады ажылдап өөренгенин магадап турдувус. Кыш чеже-даа соок болза, ажылчыннарның холу дыңзыг ажылдап турарын карак-биле көрүп бүзүредивис.

Борис ОНДАР.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ чуруктары.

Бюджет — амыдыралывыс

КИЖИ БҮРҮЗҮНҮҢ ЭРГЕ-АЖЫЫ ДЭЭШ

Тыва Республиканың Улуг Хуралының (парламентизиниң) Хоойлужудулга палатазының депутаттарынга тус чер чагыргаларының баштыңнарының КЫЙГЫРЫЫ

Хүндүлүг депутаттар!

Бо чылдың эгезинде эрткен чылдарда ышкаш, 2004 чылда Тыва Республиканың бюджединиң дугайында Хоойлуну хүлээп алыр кончуг харыысалгалыг болгаш амыдыралчы улуг ужурдузалыг сорулга силерниң мурнуңарда туруп турар. Силерниң сайгарып көрүп турар хоойлу төлевилели ниити республиканың социал экономиказының,ооң хоорайларының, кожууннарының моон соңгаар хөгжүлдезинге, республиканың өг-бүле болгаш хамааты бүрүзүнүң амыдыралынга ажыктыын тайылбырлаан херээ чок. Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак: "Бюджет дээрге республиканың экономиктиг конституциязы болур» деп чугаалаан. Бис бодап көөрүвүске, ында республиканың кол саң-хөөзүнүң хоойлузунуң төлевилелиниң ханы утказын эң-не шын болгаш долу илереткен.

Тыва Республиканың Чазааның бистиң дорт киржилгевисбиле ажылдап кылган 2004 чылдың бюджединиң төлевилелинде хоорай, кожуун бүрүзүнүң кылыр ужурлуг чүүлдерин киирген. Бюджет быжыглаттынган болгаш социал угланыышкынныг болуп турар. Муниципалдыг тургузугнуң чурттакчы чонунуң амыдыралының деңнелин бедидеринче угланган социал программаларны боттандырары, оларның шынары, темпизи республиканың дээди хоойлужудулга органында бистиң төлээлеривистиң кайы хире дүрген болгаш шынарлыг ажылдаарындан улуу-биле хамааржыр. Ынчангаш 2004 чылдың бюджединиң дугайында хоойлу төлевилелин кончуг харыысалгалыыбиле кичээнгейлиг сайгарарынче силерни кыйгырып тур бис. Бюджеттиң үндезинниг санаттынган сан-чурагайларының болгаш анализтериниң артында силерниң соңгукчуларыңарның болгаш бистиң республиканың хамаатыларының боттуг сагыш човаашкыннары база хереглелдери туруп турар болгай.

Хүндүлүг депутаттар, бюджет дугайында хоойлунуң төлевилелиниң сайгарылгазы республиканың амгы боттуг аргаларынга дүүштүр чогумчалыг эртеринге идегеп тур бис. Юбилейлиг чылдың бюджединиң дугайында Тыва Республиканың Хоойлузун эң-не кыска хуусаада хүлээп алырынче кыйгырып тур бис.

Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазының баштыңы Н.Х.КУУЛАР,
Ак-Довурак хоорайның чагырга даргазы В.С.МОНГУШ,
Чаа-Хөл кожуун чагыргазының баштыңы А.Д.ТЮЛЮШ,
Бии-Хем кожуун чагыргазының баштыңы В.Н.ГОНЧАРОВ,
Кызыл кожуунның чагырга даргазы Н.Ч.ООРЖАК,
Тес-Хем кожуун чагыргазының даргазы В.Д.КЫЛАН-ООЛ,
Бай-Тайга кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы А.Х.СҮГЕ-МААДЫР,
Улуг-Хем кожуун чагыргазының даргазы В.К.ПЮРЮНА,
Эрзин кожуун чагыргазының баштыңы А.Ч.КОМБУ,
Барыын-Хемчик кожуун чагыргазының даргазы А.М.МАРКС-ООЛ,
Тожу кожуун чагыргазының даргазы В.К.ТОРЖУ,
Кызыл хоорайның мэриниң оралакчызы В.Б.ЯНДАЙ-ООЛ.

СӨГЛЭЭН СӨЗҮН ЭЭЛЕЗЕ...

Солуннар номчуурунга хандыкшылдыг, ында парлаан чүүлдериң утказын бодум шаамбиле анализтеп орар кижи мен.Чазактың киргени 2004 чылда республика бюджединиң дугайында хоойлу төлевилелин Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының депутаттары сайгарып эгелээн соонда, ол-бо дээн янзы-бүрү уткалыг материалдар парлалгага үнүп турар болу берди. Ооң кол-ла чылдагааны депутаттардан үнген чорду. Бюджет төлевилелин олар четпес кылган дээш удурланып, боттарынга хамааржыр боттанмас негелделерни кылып, бирги номчулгада хүлээп албас дижип, ону боттандырбас болза, судка бээр суг деп кыжанып турган боор-дур. Бөдүүн кижи угаазылап бодап орарга, ында кандыг-даа үндезин чок.

Чүге дээрге юбилейлиг чылдың бюджедин чедимчелиг камгалаар, төлевилелин хынамчалыг ажылдап кылыр дээш Чазак, ооң Даргазы Ш.Д.Ооржак кончуг улуг ажылды кылган, ону 2003 чылдың эгезинден бээр чорудуп эгеледи. Бо дугайында солуннарга бижип турган, чон билир. Ынчангаш 2004 чылдың бюджедин быжырымчалыг ажылдап кылган деп хуумда санаар мен. Ийи-чаңгыс четпестер турбайн канчаар,"хүлээп албас","судтажыр" деп анчыг айтырыг көдүрүп турбайн, четпестерни эдерде үнү кылырын боттарының аразында сүмележип, дугуржуп алыры ажыктыг, айтырыгны дүрген шиитпирлээринге ол ажыктыг болур.

Амгы депутаттар соңгулдалар үезинде солуннарга парлаан программаларынга, соңгукчулар-биле ужуражылгаларга: "Чоннуң эрге-ажыы эңне бедик,оларның негелделерин, дилеглерин, хереглелдерин хандырар дээш хүн бүрү сагыш салыры — ыдыктыг хүлээлгевис, ол дээш туржур бис" деп даңгыраглаанын номчаан, дыңнаан, билир мен. Ындыг быжыг аазаашкынын берген хирезинде депутаттар республиканың чурттакчы чонунуң кижи бүрүзүнүң амыдырал-чурттталгазынга улуг ужур-дузалыг бюджет төлевилелин дүрген бадылаарынче сагыш салбайн турары четпес-тир. Сөглээн сөзүн амыдыралга боттандырары-биле бюджетти бадылаарын депутаттар дүргедедир хүлээлгелиг деп санаар мен. Бир эвес бюджет төлевилелиниң ийиги, үшкү номчулгазы узамдыгар чүве болза, республикага, чонга кандыг бергедээшкиннер таваржырын солуннарда бижээн чорду.

Кара-оол САЛЧАК,
соңгукчу болгаш номчукчу.

Туран хоорайның муниципалдыг соңгулда комиссиязының составын немээр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

2004 чылдың январь 30 № 36/115-4 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының "Туран хоорайның муниципалдыг соңгулда комиссиязын тургузар дугайында" 2003 чылдың декабрь 2-де № 20/66-4 доктаалын езугаар тургускан Туран хоорайның муниципалдыг соңгулда комиссиязының составынче томуйлаашкынга кандидатуралар талазы-биле саналдарны көргеш база "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" Федералдыг хоойлунуң 22,24 чүүлдеринге дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. Туран хоорайның муниципалдыг соңгулда комиссиязының составынче бадылаар эргелиг дараазында кежигүннерни:

1955 чылда төрүттүнген, ортумак техниктиг эртемниг, пенсионер, Российская демократическая партия "Яблоко" дээр политиктиг партияның Тыва Республикада регионал салбырындан депшиткен **Андрей Иванович МАТИННИ**;

1964 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, кожууннуң профессионал өөредилге килдизиниң бухгалтери, "Единство и Отечество — Единая Россия" деп Бүгү-россияның политиктиг партиязының Тыва регионал салбырының Политиктиг чөвүлелинден депшиткен **Светлана Доспан-ооловна СИЛИН-МААНЫ** томуйлаар.

2. Бо доктаалды чонга чарлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч.МОНГУШ.
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы.КАРА-САЛ.

Чылыг, чырык

ШЫҢГЫЫ ХЕМЧЕГЛЕРНИ АП ЭГЕЛЭЭН

Кыш Тыванның энергетиктеринге электри энергиязының ажыглалынга хамаарыштыр немелде шаптараазыннарны тургуза бээр. Ол дээрге электри энергиязын оорлап ажыглаарының көвүдеп турарыдыр. Кандыг-даа чөпшээрел чок одалга системазын, гаражтарны, сарайларны, чунар-бажыңнарны чылдып база өске-даа хөй энергия ажыглаар дериг-хереклелдерни кожуп турар. Чамдык бажыңнарда электри энергиязын ажыглап турар бүдүн цехтер ажылдап турар таварылгалар бар.

Чамдык кижилерде 3 фазалыг электри шугумун ажыглаар чөпшээрел бар, электри энергиязын ажыглап турар дыка хөй кижилерде ындыг чөпшээрел чок. Чөпшээрелди шагда алган кижилер ам катап бүрүткелди эртери албан. Херектиң ужуру чүдел дээрге, электри энергиязын бүдүрүлге хереглелинге ажыглап тургаш, ооң чурумунга таарышпас, бичии, тар, таарымча чок черлерде тургузуп алган болур. Ол колдуунда хуу амыдырал хандырылгага ажыглаар тудуглар бооп турар. Ында ажыглап турар электри удазыннары күштүг электри энергиязының чурумунга дүүшпейн турар.

Электри энергиязын хөйү-биле ажыглап турар хереглекчилер, кайда үлетпүр трансформатору бар-дыр, ооң чанынга тускай тудуглуг (бажыңныг) турар ужурлуг. Колдуунда хереглекчилер хуу бажыңнарда тургустунуп алган болур, чамдык чаагайжыды туттунган бажыңнарда база ажыглап турар. Боттарының кара туразы-биле хөй энергия хереглээр дериг-хереклелдерни кожуп алырга, ниити электри энергиязының күжү эвээжей бээр болгаш ооң түңнелинде ак сеткилдиг төлеп турар хамаатылар когараар. Энергияның күжүн чеже-даа бээрге, ток бодунуң хереглелинге чедер хемчээл-биле барбас. Шак-ла ынчаар дыка хөй кижилер электри энергиязын оорлап ажыглап турар.

Ооң түңнелинде амыдырал хандырылгага ажыглаар техниктиг хереклелдер: телевизорлар, соодукчулар, хеп чуур машиналар дээш, өске-даа ажыктыг чүүлдер үрелип турар. Улуг күштүг токтуң электри четкилеринге чедишпейн барганындан подстанцияларның трансформаторлары үрелип, ажылчын байдалдан үнүп турар. Ол дээрге "Тываэнерго" ААН-ни экономиктиг когаралга таварыштырып турар болгаш оон чырык ап турган хереглекчилерге берге байдалды тургузуп турар.

"Тываэнерго" ААН-ниң электри энергиязын садып-сайгарар талазы-биле килдизиниң специалистери улуг дүвүрел-биле мындыг чижекти киирип чугааладылар. Хоорайның чамдык участоктарында кожууннардан, сумулардан дыка хөй кижилер көжүп кээп, олар түр чурттаар бичии бажыңнарга, сарайларга боттарының туразы-биле чырыкты киирип ап турар. Ол кижилерниң хоорайда киир бижидилгези чок болгаш энергетиктер-биле керээ чарып алыр эргези чок бооп турар. Электри энергиязының ажыглалының талазы-биле рейдилерге киржип турган "Тываэнерго" ААН-ниң контролерлары тодарадып бадыткаан.

Каа-Хем суурнуң куш фабриказының чанында, аныяктарның чурттталга-тудуг комплекизиниң чоогунда, Фрунзе кудумчузунда, Доңмас-Суг хемниң унунда, Карбышев, Маяковский кудумчуларында ындыг бажыңнар көвүдээн. Электри энергиязын мөөңү-биле садар федералдыг рыноктан Тывага кээп турар электри энергиязының 52 хуузун оорлап ажыглап турар апарган. Бо болза-даа хөлүн эрткен чорук болуп турар. Электри энергиязының өртээниң улгатканындан ону оорлап ажыглап турар кижилерниң арга-мергежили улгаткан деп чамдык специалистер ындыг түңнелди үндүрүп турар.

"Тываэнерго" ААН — колдуу хуу бүдүрүлге, электри энергиязын мынчаар оорлап турда, олар ооң-биле эптежип шыдавас дээрзи билдингир. Олар боттарының талазындан болдунарла хемчеглерни ап турар. Энергетиктер чурттакчыларга, юридиктиг албан черлеринге болгаш шупту хереглекчилерге Рабочая кудумчузунда 4 дугаарлыг бажыңның 17-ги өрээлге катап бүрүткелди эртерин сагындырып турар. Ооң соонда "Тываэнерго" ААН-ниң офизинден чөпшээрелди алыр. Чөпшээрелди алгаш, электри энергиязын садып-сайгарар талазыбиле специалист С.А. Бутарина (Заводская кудумчузу, 2а, тел.: 5-30-40) таварыштыр "Тываэнерго" ААН-биле керээни чарар. Шак мындыг шыңгыы контрольду тургускаш, хыналданы күштелдирбес болза, электри энергиязын оорлаар чорук чавырылбас.

Чылыг, чырык дээш коммунал ачы-дузазын төлеп турар почта салбырларындан коммунал ачы-дузазын төлээриниң саавырларын садып ап болур. Ооң-биле чергелештир чурттакчыларга мындыг чүүлдү сүмелеп турар, электри энергиязын оорлап ажыглап турар таварылгаларны илередир сорулга-биле "Тываэнерго" ААН-де бүзүрел телефонун тургускан, адын айытпайн телефоннап болур, дугаары 1-04-32 болгаш 5-29-28. Ол талазы-биле оператор тодаргай хемчеглерни ала бээр. "Тываэнерго" ААН электри энергиязын оорлап ажыглап турар кижилер-биле шыңгыы демиселди чорудуп эгелээн болгаш ажыглаан электри энергиязының өртээн төлээринге чурумну тургузар дээш тодаргай хемчеглерни ап эгелээн.

Сергей ХЕРТЕК.

ӨӨРҮП ЧЕТТИРДИВИС

Бажың-алаакчылар ийи бичежек автобустуг бис, бирээзиниң өртээ 196 муң рубль, өскези — 179 муң рубль чүве. Ол автобустарның төөгүзү мындыг чүве ийин. Эрткен чылын күш-ажылдың хоочуну, суурнуң үндезилекчилериниң бирээзи, аревэ даргазы, хөй чылдарда көдээ Совет даргазы чорааш, моон хүндүлүг дыштанылгаже үнген эне Чажан Чаакпановна Бири-Санаа 75 харлаанын суурнуң Культура бажыңынга эрттирип турда, ооң уруу ТР-ниң Улуг Хуралының депутады Сара Монгушевна Ооржак өгбүлезиниң, дуңмаларының, күдээлериниң өмүнээзинден суурнуң чонунга ПАЗ автобусту садып бээрин аазаан.

Ону алыр аас-кежиктиг болганывыс ол. Суму чагырыкчызы Александра Донгак сумунуң актив хуралынга беш чылдан эвээш эвес стажтыг, категориялыг, чон-биле ажылдап билир Мерген Ооржак болгаш Олег Ооржакты чолаачыларынга шилип тыпканнар. "Малдың экизи — ээзинде, машинаның экизи — эдилелинде" дээни дыка ханы уткалыг-дыр ийин. Бистиң берге орук-чириктиг черге ийи бичежек автобустар чонну аргыштырарынга четчир.

Автобустар эртен 8 шакта гаражтан үнер, кежээ 5 шакта гаражче кирер. Автобустар талазы-биле диспетчер хүлээлгени суму чагыргазының специализи Светлана Ооржак күүседип турар. Автобус хүнде Чадаанаже ийи катап бадар, өскээр. Бир хүнде киирер орулгазы 600 рубль. Бажың-Алаак — Чадаана аразында аргыжылганың өртээн 15 рубльге доктаадып тургускан, а хуу машиналар 20 рубльге аргыштырып турар. Пассажирлер акша чок болган таварылгада дараазында төлептер кылдыр адын бижиттирип база чоруп турар. Ол база таарымчалыг.

Автобустарга чаа гаражты суурнуң шевер оолдары Серен Николай, Орлан Ондар, Николай Омчула, Чалым база Алаш Иргиттер болгаш өске-даа оолдар кончуг таарымчалыг кылып бергеннер. Ийи муң ажыг бажың-алаакчыларның мурнундан Тыва Чазакка, эң ылаңгыя Ооржактарның өгбүлезинге кел чыдар Шагаа база тывызыксыг Мечи чылын таварыштыр ажыл-ижинге чедиишкиннерни, чаагай кадыкшылды, өөрүп четтиргенивистиң чылыг сөстерин илергейледивис.

Дадар-оол САТ.
Чөөн-Хемчик кожуун.
Бажың-Алаак суур.

ХООРАЙ ЧЫЛЫГ ЧОК АРТПАС

"Тываэнерго" ААН-ниң парлалга албаныың дыңнатканыбиле алырга, бо хүннерде Кызылдың ЧЭТ-те 3,5 хонукка чедер 5200 тонна хөмүр-даш арткан. Ам ЧЭТ-те 5 котелдар ажылдап турар, бирээзи курлавырда турар. Чаңгыс котел бир хүнде 200 тонна хөмүр-дашты одаар.

"Тываэнерго" ААН-ниң "Каа-Хем" хөмүр-даш уургайы ажык акционер ниитилелде өрези 57 млн.рубль четкен. Экономиктиг берге байдалды хөмүр-даш уургайының директору Андриан Болат-оол өөренип көргеш, немелде 7 муң тонна хөмүр-дашты алырынга чөпшээрелди "Тываэнерго" ААН-ге берген.

Соок бичии чавызай-даа берген болза, энергетиктер чылыг сугнуң температуразын бадырбайн турар. Ону бо хүнде 96-94 градус чылыгны тударын шиитпирлээн. "Тываэнерго" ААН саң-хөө талазы-биле берге байдалга турза-даа, хоорайны чылыг чок арттырбас деп шиитпирлээн.

Бистиң корр.

Ровнону хостаан хүнүнден 60 чыл болганынга

"ТЫВАЛАР ДИДИМ, МААДЫРЛЫЫН КӨРГҮСКЕН"

ССРЭ-же фашистиг Германияның оор езу-биле халдаанынга удур көдүрлүп үнген совет улустуң 1941-1945 чылдарда чоруткан кадыг-дошкун демисели совет күрүнеиң төөгүзүнге кажан-даа турбаан аар болган хан төгүүшкүннүг дайын болган.

Дайынның бирги хүнүнден эгелээш, Тываның арат чону чаңгыс кижи-биле бир дөмей көдүрлүп үнгеш, ССРЭ-ниң талазынга туржуп, фашизмни узуткаан тиилелгегс бодунуң төлептиг үлүүн киирген. Совет улуска, ооң Кызыл Шериинге материалдыг дуза чедиреринден аңгыда, Тываның арат чону 2206 эң эки оолдар, кыстарын фронтуже чоруткан.

Тываның эки турачы аттыг эскадрону Украинаның бир дугаар фронтузунуң Ровнонуң, Кубань-Кара далайның Морозов аттыг 31-ги гвардейжи аттыг шериг полугунуң составынга киргеш, Украинаның хоорайларын, суурларын дайзыннардан хостаарынга киришкен.

Тыванын Араттың революстуг намының Төп Комитединге ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелинге, ТАР-ның Биче Хурал Президиумунга Морозов аттыг 31-ги гвардейжи аттыг шериг полугунуң командири, гвардияның полковниги Попов рапортту чоруткан. **Ында бижип турары болза:**

1944 чылдың февраль 2-де Украинаның Ровно хоорайның демир-орук станциязын болгаш ооң соңгу-барыын талакы кыдыын хостаар даалганы алган. Дөртү болгаш бирги эскадрон демир-орук станциязынче шаап халдааш, хоорайның мурнуу-барыын кыдыынга чедер турган. Бүгү дайынчыларның мурнунга тодаргай сорулгаларны салган, дайынчы байдалды тайылбырлап берген 13 шак турда дайзынче халдап кирген. Дайзынның күштүг удурланыышкыны турза-даа, бурунгаарлап кирипкен. Күчүлүг атаканың түңнелинде дайзын ойтур шаптырган, демир-орук станциязын дөртү, бирги эскадроннар хостаан. Хүн ашкалак турда, Ровно хоорайны бүрүнүбиле хостап алган бис.

Гвардия капитаны Кечил-оол тулчуушкунну удуртуп билирин, кортпас болгаш эрестиин көргүскен. Бо тулчуушкунга гвардияның улуг лейтенантызы Оолак командылаан бирги взвод онза шылгараан. Ол черниң ажытталчак черин ажыглап алгаш, демир-орук станциязынга кедеп чедип келгеш, хеп-хенертен халдаан, өске өөрүнге хөме халдап кирер арганы берген. Оолак боду 15 дайзынны узуткаан. Бирги взвод 65 немецти, ийи пулемет точказын чок кылган.

Гвардияның улуг лейтенантызы Бүрзекей дайынчы байдалды дораан билип кааш, боду кол кудумчунуң азыынга пулемедун тургускаш, дайзынның автоматчыларын болгаш пулемет точкаларын кырый боолап эгелээн, удаваанда оларның ыыды чиде берген. Ооң түңнелинде эскадрон бурунгаарлаар аргалыг болган.

Ровно хоорайны хостап турда, дайзынның күштүг боолаашкынының адаа-биле дайынчы байдалга чоруп турган санитаркалар: Сынаа, Байлак, Севил, Бичен, Дарыя, Амаа олар балыглатканнарга баштайгы дузаны чедирип, оларны дайын шөлүнден чүктеп үндүрүп, маадырлыг чоруун көргүскеннер. Олар дайынчылар-биле кады эжелекчилерни боолап турганнар. Амаа бодунуң винтовказы-биле 3 фашисти чок кылган.

Дайынның берге үелеринде дөртү эскадроннуң офицер составы тулчуушкунну удуртуп билирин, дайынчылары дидимин, маадырлыын көргүскен. Эскадроннуң командири гвардия капитаны Кечил-оол бодунуң эрестиг үлегери-биле дайынчыларны маадырлыг чорукче хейаът киирип турган. Командылал чери эскадроннуң командирлериниң болгаш дайынчыларының дайынчы чедиишкиннерин үнелеп көргеш, оларның дыка хөйүн Ленин, Ада-чурт дайынының, Алдар орденнери-биле шаңнаары-биле Чазакче киирген деп рапортта бижип турар.

Мында тыва эки турачыларның чүгле Украинаның Ровно хоорайын немец эжелекчилерден хостаарынга киришкенин допчузу-биле бижээн. Олар Украинаның дыка хөй хоорайларын, суурларын дайзындан хостаарынга киржип, боттарының интернационал хүлээлгезин алдарлыы-биле күүсеткеннер. Совет Эвилелиниң хөй национал улустары-биле тыва улустуң найыралы өжээнниг дайзынга удур демисешкен кончуг дошкун чылдарда каңналып быжыккан.

* * *

Ровнону хостаарынга киришкен эки турачылардан ам чүгле чеди кижи арткан.

Ровно хоорайны немец-фашистиг эжелекчилерден хостаанындан бээр 60 чыл болганынга тураскааткан байырлал февраль 1-2-ниң хүннеринде болуп эрткен. Аңаа тыва эки турачылар Вера Байлак, Кыргыс Чамзырын киришкеннер.

Агаар оруу-биле

КЫЗЫЛ — МУГУР-АКСЫ: аргыжылга

"Тыванын агаар шугумнары" акционер ниитилелдиң удуртулгазы Кызыл — Мугур-Аксы аразының агаар-биле аргыжылгазын катап тургузары-биле тодаргай хемчеглерни ап эгелей берген.

Ынчангаш Мугур-Аксында самолет хонар шөлдүң ниити байдалын көрүп хынавышаан аэропорттуң харылзаа дериг-херекселдериниң чедер-четпес үүлдерин билип алыры-биле акционер ниитилелдиң чиңгине директору, мооң мурнунда чылдарда "АН-2" болгаш күчүлүг "АН-42" самолеттарны башкарып чораан хоочун ужудукчу Сергей Сендажыевич Күжүгет боду ынаар январь 22-де чаа хевириниң "АН-3" самоледу-биле ушкаш келген.

Кызыл — Мугур-Аксы аразынга мооң мурнунда чылдарда колдуунда-ла "АН-2" ужуп турган болза, сөөлүнде чехословак хевириниң "Л-410" самолеттары чоруп турган. Ынчаарга "АН-2" бо аразынга баарда-кээрде 2-2 шак болур турган болза, "Л-410" 1 шак ужар турган. Ам чаа хевирлериниң "АН-3" самоледу бо аразынга шак бичии ажыг үеде ужар. Чаа самолет 13 пассажирни алыр, ооң иштики байдалы пассажирлерге кончуг таарымчалыг болгаш эптиг, белен-селен хонар шөл далдавас, "Л-410"-га деңнээрге, салон ишти даашшимээн чок.

Каш чылдар дургузунда Мугур-Аксынче самолеттар ушпайн турган. Ынчангаш чоннуң аргыжылгазын колдуунда хуу кижилериниң микроавтобустары хандырып келген. Ол эки. Оларга четтирдивис деп ам-даа чугаалаар апаар бис. Кызылдан Мугур-Аксынга чедир барык 500 км. Ооң чартыын чазаглыг орук-биле эртер, оруктуң ылаңгыя Арзайты-Аксындан эгелээш Барлык-Бажынга чедир участогу багай байдалдыг, айыылдыг черлер хөй. Чаъстаан соонда Чолдак-Оруктуң машина эртер камгалал дөмир куржаглары чок болуп турар.

Пассажирлериниң талазындан алыр болза чамдык бергедээшкиннер бар. Ылаңгыя Кызылга келгеш, божуп-чиигеп алган иелерге, аарыг-аржык, инвалид болгаш хар-назыны улгады берген кырган кижилерге, чаш ургларга 10-12 шак иштинде чоруп кээри дыка шыланчыг дээрзи билдингир. Акша-төгерик үнмейн турар үеде чолаачылар чээлиге белен албас, адак дизе, долаа кылдыр бир-ле чүвени сунар, бээр апаар. Кажан чоруур-чорбазын чолаачылар боттары билир болган ужурундан чамдык үелерде Кызылга автобустар 2-3 хонук-даа келбейн баар.

Мугур-Аксының суму чагыргазында-даа, кожуунның чагырга черинде-даа оларның ажылын өйлеп-башкарар тускай кижи чок. Үндүрүг төлеп турар чолаачылар бар-чогу-даа билдинмес. Чолаачыларның барык шуптузу билет чок, сургакчылаан кижилерге ол таарымча чок болуп турар. Эрткен чылда орук өртээ чаңгыс ужунче 350 рубль турган, ам 400 рубль болуп турар. А-80 бензинниң Кызылда өртээ 9 рубль хире, а кожуунда — 12 рубль 50 көпеек (1 литрниң).

Ам самолетче эглип кээлиңер. Пассажирлериниң кол сонуургаар айтырыы — билет өртээ дээрзи чугаажок. Ынчангаш республиканың Чазаа "Тыва агаар шугумнарын" ААН-ниң удуртулгазы эң ырак болгаш орук-чирии берге (чүгле орук эвес) кожуун боорга сагыш салып, самолет өртээн амдыызында 650 рубль кылдыр доктаадып турар дээрзин чагырга даргазы А.К.Донгак болгаш хурал даргазы Ю.Д.Доскаар дыңнаткан. Бо ийи даргадан аңгыда, чаа самолетту Мугур-Аксынче ужудар кылдыр дугуржурунга Улуг Хуралдың депутады Хоойлужудулга палатазының комитет даргазы Василий Хүреш-оолович улуг үлүг-хуузун киириштирген. 650 рубль дээрге коммерциялыг өртектиң 10 хуузу безин четпес дээрзин билип чоруур болза эки.

Ам самолеттуң кажан ужарушпазын доктаадып, санаашкыннарны кылып турар. А микроавтобустар дөмей-ле пассажирлерни аргыштырар апаар дээрзи чугаажок.

УЛУГ БЕЛЕК — ЧАА ШКОЛА

Чаа чылдың бүдүүзүнде Мугур-Аксының школачыларынга, башкыларынга, ада-иелерге Тыванын Чазаа, кожуун чагыргазы уттундурбас улуг белекти сөңнээн. "Торгалыг" муниципалдыг каттышкан бүдүрүлге 400 олуттуг чаа школаны спортзалы-биле катай туткаш, школага хүлээдип берген.

Ам ында 8 аңгы делгем, чырык болгаш чылыг класстарда өөренириңге таарымчалыг бүгү-ле үүлдер тургустунган. Бо хүннерде №1 школада компьютер клазын ажыдарынга белеткеп турар. Чаа делгем, чырык спорт залында уруглар кичээлден аңгыда, янзы-бүрү спорт секцияларында киржип турар. Спорт дериг-херекселдери-биле четчир кылдыр хандыртынган. Чаа школа сөөлгү үениң тускай специалист башкылары-биле хандыртынган. Школа боду аңгы котельнаялыг болгаш чер иштинден сугну сордуруп үндүрер күштүг насосту салган.

Мугур-Аксындан аңгыда Тоолайлыгда чаа эге школаның тудуун дооскаш, хүлээткен. Чаа школаларны тудуп, ажыглалга киирериңге тус черниң, Дагестанның болгаш өске-даа черлериң тудугжулары шалыпкын, шынарлыг ажылдааннар. Эр хейлер! А ТР-ниң Чазаанга, кожуун чагыргазынга "улуу-биле четтирдивис" деп чугаалаар апаар.

БОДА МАЛ НЕМЕШКЕН

Бо чылдың январь 1-ниң медээзи-биле алырга, Мөңгүн-Тайга кожуунда бода малдың баш саны 300 ажыг башка көвүдээн. Эрткен чылын ооң саны 7600 хире турган. Ажыл-агыйлардан "Мөген-Бүрен" мурнап, 1300 баш чедире берген. Эң-не эвээш бода мал "Кашпал" көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинде болуп турар, ооң саны 380 баш. Бо талазы-биле "Оргаадай" эки көргүзүглүг — 1970 баш бодалыг. Хууда бода мал талазы-биле Каргы сумузу эң дээре болуп турар, 1350 бода малдың 790-ы — төрүүр инек.

Мал продуктуларын бүдүрери эрткен чылдың деңнелинден кызырылган-даа болза, сүт бүдүрери экижээн.

Шээр малдың баш санын өстүрер талазы-биле кожуунның ажыл-ишчилери эки ажылдаан, хой, өшкүнүң саны 3 муң ажыг башка немешкен. Чылгы мал база өзүлделиг болуп турар. Эрткен чылын күрүнеге 57 тонна эки шынарлыг дүктү садып-саарган. Ам кожуунның ажыл-агыйларында 51 муң ажыг хой кыштаглап турар. Оларның 30 муңу — төрүүр.

Бо хүннерде кожуунның ажыл-агыйларында болгаш чоннуң хуузунда мал кыштаглаашкыны багай эвес чоруп турар. Мал оолдаашкынынга малчыннар баш удур белеткеп киирипкен.

Виктор КАРА-САЛ,
журналист.

"ШЫННЫҢ" "АЛДЫН" ХААРЖААНДАН

ЧАРЫЛБАС ӨҢНҮҮМ

Бистиң өг-бүлевис "Шын" солуннуң доктаамал чагыдып алыкчызы болгаш номчукчузу бис. Бодум хуумда бодап, сактып орарымга, 1960 чылдардан бээр ынак солунумнуң барык чаңгыс-даа дугаарын эрттирбейн номчуп келген болгаш ында-хаая-даа болза бижип, ооң бижикчизи болуп келген мен.Аныяк чораан үемде Тывадан дашкаар улуг хоорайларга өөренип-даа чорааш, "Шын" солунну почта дамчыштыр чагыдып ап, доктаамал номчуп чордум.

Өг-бүлевис чүгле "Шын" солунну эвес, өске-даа чагыдып алган солуннарывысты "улуг-каралап" номчааш, октаптар азы от кыпсыптар таварылга чок, ону төндүр көрүп номчааш, ыяапла көктеп алыр бис. Ынчангаш "Шын", "Тувинская правда", "Тыва Республика", "Тыванын аныяктары" болгаш өске-даа солуннарның эрги, 1970-80 чылдар үезиндеги дугаарлары, бистиң бажыңывыстың аңмаарында сарааттады берген чыдарлар.

Эрткен чылдарның солуннарын катап номчуурга, солунун канчаар ону! Бо удаада мээң холумда 1997 чылдың ноябрь 13-те, четверг хүнүнде, үнген №114 (15936) солун туттунуп келди. Ол үеде "Шын" солун улуг хемчээлдиг болгаш 4 арындан тургустунган кылдыр үнүп турган. Солуннуң бо дугаарын аңдара-дүңдере тудуп, номчуп орарымга, солунун чүү дээр! Бирги арында "Республика амыдыралы" деп рубриканың адаанда "Тыва авто-орук" эргелелиниң начальниги Салчак-оол Санааның "Оруктар — амыдыралдың дамырлары", хоочун журналист Кежик-оол Чөревениң "Көңгүс куруг, хөмүр чок" деп дүвүрелдиг материалы, Даңзы Салчактың "Элита — 97-ни эрттирери албан бе?" деп чүүлү болгаш бижикчи Сыкырбан Монгуштуң аревэ, комсомол, советтер ажылының хоочуну, Тыва АССР-ниң депутады, Чазак кежигүнү болгаш сайыт чораан Хертек Даржааның 75 харлаанынга таварыштыр бижээни "Улуг Шуйнуң оглу" деп бичии хемчээлдиг чүүлүн номчуп орарымга, Даржаа Лопсановичиниң бодунуң болгаш төрел бөлүүнүң ырлажып чорааны мындыг ырызы-биле төндүргени солун болду:

Узун Шуйга,Кара Шуйга
Улай эмер богба-ла мен.
Кара Шуйга, Узун Шуйга
Катай эмер богба-ла мен.

Ол-ла солуннуң дараазында арыннарында журналистер Алексей Дүгержаа, Владимир Чадамба, Оксур Арапчор, Чкалов Мандыынчы, Өлзей-оол Монгуш, Седип Монгал болгаш Сарыг-оол Салчак оларның бижигилээн чүүлдерин магадап, катап-катап номчугуладым. Ол үеде солуннуң кол редактору Василий Хомушку, редакторнуң оралакчызы Вера Куулар, харыысалгалыг секретары Күстүгүр Сат, а солуннуң тиражы 4742 турганын безин сонуургап көрдүм.

Сөөлгү чылдарда, эң ылаңгыя 1990 чылдардан соңгааргы үелерде, акша-төгерик айтырыы бергедеп келгени-биле база өртек-үнениң улгатканы-биле солунну чагыдып алыры дыка бергедээнин билир бис. Ынчалза-даа солунга ынак, ону доктаамал номчуп чаңчыгып калган кижилер чагыдылга кылыр акшаны канчап-даа тып алыр боор чорду.

Мен бодумнуң таныыр, билир улустарымдан солунну чагыдып ап турарының мындыг аргазын көрдүм. Бир өг "Шынны", дараазында кожазы "Тыва Республиканы", үшкүзү "Тувинская правда" солунну чагыдып алыр. Солуннар кээрге-ле, олар удурдедир алчып-бержип тургаш, шупту номчуур улус болду. Ол дээрге кончуг эки арга-дыр деп көрдүм. Өске бир чижек: эки билирим болгаш доктаамал аралажып турарым ийи өг-бүленің дуржулгазы мындыг болду. Бо чылдың бирги чартыында бирги өг-бүленің чагыдып алганы солуннарын ийи кожалар кады номчуур, а чылдың ийиги чартыында дараазында кожазы чагыдар кылдыр дугуржуп алганнар чорду. Ол база ажырбас арга-дыр деп билдим. Моон алгаш көөрге, солунга ынак, ону доктаамал номчуксаар кижи чагыдылганы кандыг-даа арга-биле кылып ап болур-дур.

Бо-ла чорааш эскерип чоруурумга, аныяк өг-бүлелер солун чагытпас, ону шоолуг-ла номчувас боор-дур. Мен бодаарымга, ооң бир чылдагааны, амгы үеде суурларда болгаш хоорайларда телевизор көрбейн турар өреге чок дизе, частырыг болбас боор. Сөөлгү медээлерни, янзы-бүрү киноларны оон көрүп ап турары-биле солуннар номчуур кижилерниң саны кызырлып турар апарган. Көдээде, ыракузак коданнарда чурттап чоруур аалдарга шаандагы дег солун, сеткүүлдерни чедирип берип

Солун болгаш номчукчу

турар почта дажыкчылары чок болганы-биле олар чагыдылга кылбайн турарлар.А чамдык солуннар номчуурунга ынак улус чагыдылгаларын суурда чурттап турар уруг-дарыының азы чоок кижилериниң бажыңнарында чагып кагылаан, аңаа чыглы бээрге, оон ап алгаш, номчуп турар боор-дур. Ону база эки арга-дыр деп көөр кижи чордум.

Эргим номчукчу! Республикада эң-не улуг хемчээлдиг болгаш амыдыралды делгереңгейи-биле чырыдып турар бистиң эң ынак солунувус "Шынны" доктаамал номчуур дээш, аңаа ынактарның кандыг-кандыг аргалар-биле чагыдып ап турарының чамдык чижектерин бижидим. Мечи чылында ынак солунум "Шын" ак оруктуг бооп, эң хөй номчукчуларлыг болурун, республикавыстың юбилейлиг чылында өг-бүле, аал-оран бүрүзүнүң аалчызы болурун күзедим.

Маадыр-оол ДАНЗЫН.
Кызыл хоорай.

ШУПТУЗУН-НА БИЛИП АЛЫР БИС

"2004 чылда өг-бүле бүрүзү чагыдылгалыг болурун күзээрдир бис" деп чарлаттынган мөөрейже чалалганы номчааш, бистиң Чөөн-Хемчик кожууннуң чурттакчы чону аңаа чүге идепкейлиг киржип болбазыл? деп түннелге келдивис. Ийи-чаңгыс ажыл чок кижилер бардаа болза, аныяктар пособиени, кырганнар пенсияны, башкылар, эмчилер шалыңын ап турар-дыр.

Бистиң Хөндергей суурда, шынап-ла, өг-бүле бүрүзү чагыдылгалыг. Ынчалза-даа башкылар "Башкы" журналын, "Информ Плюс" солунну дээш, чүгле мергежилиниң аайы-биле чагыдылгалыг бооп турар. Мен бодап көөрүмге, кижи баштай кожуунда, республикада чүү болуп турарын бир дугаар билген олурар ужурлуг. Солун, сеткүүлдү чартык чылдап-даа, үш айлап-даа чагыдып ап болур ышкажыл. Соңгулда болур дей бээрге чорудуп турар агитация ышкаш ажылдарны эки чорудар болзувусса, кижи бүрүзү ылап-ла чагыдылгалыг турар апаар. Суур бүрүзүнде хөй-ниити организацияларының удуртукчулары база чагыргалар даргалары албан черлеринден аңгыда, боттары бажыңнарынга "Шын" солунну албан чагыткан турар ужурлуг. Оларны көөрге, ийи-чаңгыс орус солуннар чагыдып алган боор-дур. Аныяк-өскен шоолуг солун номчувас, янзы-бүрү багай кинолар көрүп турары хомуданчыг.

Бистиң суурда "Шын" солунну хүндүлээр өрегелер хөй.Мен бодум бо солунну 1963 чылдан бээр үзүктелиишкин чокка номчуп келдим. Экер-оол Чүлдүмович Монгуш,Ширжен Шыырапович Монгуш, Кызыл-оол Булугунович Монгуш, Очур-оол Өгбен-оолович Монгуш, Чокпак-оол Самбууевич Сат олар 1978 чылдан бээр совхоз тургустунарга-ла чагыдып эгелээш, бо хүннерге чедир номчуп, аныяк-өскенге тайылбырлап чоруурлар.

Байыр-оол Кара-Сал,Клара Сат олар орус, тыва дылда солуннарны үргүлчү садып, тарадып турарлар. Харылзаа салбырының эргелекчизи Вера Даваатайовна Монгуш ажылынга кончуг кызымак, солуннарны бажың бүрүзүнге өй-шаанда чедирип бээр, шак мындыг боорга, суурнуң чурттакчылары улуг сонуургал-биле солуннарны чагыда берген.Бистер база "чудуруувусту чудук адаанче суккан эвес" дээш шупту бо чарлаттынган мөөрейге киржип көрээлиңер, чонум! ТР-ниң Чазааның үндүрген чарлыктарын, томуйлаашкыннарны, чаа хоойлуларны, янзы-бүрү тоожуларны чүгле "Шын" солундан билип алыр болгай бис.

Пина КУУЛАР.
Чөөн-Хемчик кожуун.

АТТЫ СОЛААНЫНГА ТААРЗЫНМАДЫМ

Тере-Хөл кожууннуң чурттакчы чону, кожуун, сумулар чагыргалары дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарын утпайн, оларның ат-алдарын көдүрериннче, мөңгежидериннче кичээнгей салып турарын бүрүн деткиир кижи-дир мен. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, тыва эки турачы болгаш күш-ажылдың хоочуну Кыргыс Шошкукович Чамзырынның адын суурнуң бир кудумчузунга тывысканы орта барымдаа болур.

Улуг гений бүгү делегейге ады алгаан, билдингир Карл Марксты ады-биле адаан кудумчунуң адын солуп каапканы мээң сагыш-сеткилимге шуут таарышпаан, ол атты катап эгитсе чогуур. Ону Тере-Хөл кожуун, Кунгуртуг суму чагыргалары ханы өөренип көөрүн саналдап тур мен. Шиитпирни хүлээп алырда, кончуг бодамчалыг, хынамчалыг болуру чугула.

Галина МОНГУШ,
Кызыл хоорайның чурттакчызы.

Амыдырал айтырыглары

ОРУЛГАЛЫГ ДЕҢЗИЛЕР

—Сөөлгү акшам-биле чудурук хире борбак, бичии эзт садып алдым.Садыгжы бир килограммдыр дээш берди. Көөрүмге, бичиизи аргажок боорга, черле сезингеш, өске таныырым садыгжыга хынадып чыттым. 132 грамм чедир бербээн-дир диди. Хөй ажы-төлдүг кадай кижини канчап ынчаар мегелээр үвел? "Деңзилер-биле улус кажарлап амдажаан садыгжылар бо" — деп, бичии оол четкен кадай чанында бир кижиге чугаалап, хыйланып бар чытканын дыңнааш, ынчан ону шоолуг-ла тоомчага албаан мен.

Ооң соонда ийи-ле хонганда бодум база каражага таварыштым. Шагаан-Арыг хоорайның төп рыногунга чеде бээримге, эзт эңдерик, кандыызы-даа бар. Ай төнүп турда, пенсионер кижиге артык акша кайын тыптыр. Хирешаамны бодааш, шоолуг эвес, чаңгыс кижи чиптер хире эзт шилип алдым. Овуузуннуг, чүгүрүк карактарлыг садыгжы ону далаш-биле деңзи кырынче сала каапкаш:

— Мугур ийи килограммдыр. Семис эзт дайнаар-ла-дыр силер. Алыңар, алыңар, акый! — деп сыгаарга, карманнарым дүвүн кактап тургаш, арай боорда, санажып алдым.

Үнүп бар чыдырымда, шиник кеттинген аныяк кыс чанымда эжиктен хорадаан үнүп келди:

— Бажы эзттенген саарлыкчылар-дыр бо. Чүнү-даа алырга, ыяап-ла четпес кылдыр деңзилеп бээр. Бичии уруумга чартык килограмм виноград ап бээримге, 60 грамм чедир бербээн болду. Кым оларны камгалап, ынчаар амдажыдып турар чүвел? Көөрге кандыг-даа деңзилер бар боор-дур:үрелик, эргижирээн, саннары орта билдинмес, согунчугаштары хыйышкак.,.

— Шын, шын,харын дуңмам. Бо Шагаан-Арыгда орта деңзи ховар. Хөй кезии мегелээр. Чурум езугаар алырга, садыг деңзилери шупту хыналданы эртер ужурлуг чүве. Ол дээрге саарлыкчы бүрүзүнүң херээ-дир. Чөптүг чемелээшкин кылып турардыр силер. Чогуур черлерге негелдеден тургузуңар! —деп, шуугап турган садып алыкчыларны деткип кааш, шырайы шору билиглиг дарга хевирлиг улгады берген эр кижи хөлзээзин аразындан бүдүү чылбыртып ыңай болган.

Ооң соонда улаштыр чугаасоот көвүдээн. Хомудалдар хөрлээлеп бар чорда, далажып чаныып чоруптум.Орук ара деңзи дугайында демги дыңнааным чугаалар мени амыратпаан. "Адырам, бодум база мегеледип алган чадавас мен.Чүге садыгжы эзтти дүрген-не менче суна каапты.Бир эвес бо садыгжылар партия үезинде мынчаар чаңнап турган болза, олар шагда-ла тенниг демир сывырындактарлыг херим иштиниң "чурттакчылары" апаар ийик". Мындыг бодалдар-биле алыс шынны билип алыр дээш хереглекчилер ниитилелиниң хоочун садыгжызынга чеде бердим.

Келген херээмниң ужурун шала-була тайылбырлап чорумда, бажы каткан хоочун садыг ажылдакчызы чугаамның ургшиин дораан билип каапкан. Бир өрээлден улусчу хыналда үезиниң деңзизин эккелгеш:

—Бо езулуг хынап каан деңзидир. Тураскаал кылдыр арттырып алган кижи мен. Артында-ла "пломбазы" хевээр. Каям, сээң ол эздиңни деңзилептээл... Таптыг-ла 1 килограмм 846 граммдыр — дээш, деңзиже айытты.

Хой эзди саткан хуу саарлыкчы меңээ — рынок үезиниң балдыры кошкак пенсионерингге, бир катап чемненип ап болур хире эзтти чедир бербээн болган. Ону рыноктуң бөгүнгү үнезинче шилчидерге, барык-ла 14 рубль. Ол пенсионер кижиге — улуг когарал, а саарлыкчыга — тергиин орулга. Деңзи караан эрткен 10 килограмм эзттен саарлыкчы ындазында долу карманынче 140 рубльдиң орулгазын карак чивеш дээр арызында киирип ап турар-дыр. Ол акша үндүрүгден шуут хостуг. Үндүрүгден "келдерелдиг" шак ындыг орулгаларны чүгле эзт садыгжылары эвес, деңзи дамчыштыр аъш-чем садар саарлыкчылар база артык ажыккончаа кылдыр ап турар.

Юридиктиг эртем-билиглиг ажылдакчыларның тайылбырлааны-биле алырга, садыгларның бүгү деңнелинде хуу болгаш күрүне-даа садыгларында ажыглалда деңзилер болгаш өске-даа хемчээл хемчээр херекселдер ыяап-ла хыналданы эртер тускай чурум бар. Бистиң кожуунда ол доктааткан чурумну хажыдып, херекке албайн,харын-даа хереглекчилерниң эрге-ажыын хоойлу езугаар камгалавайн турар.

Александр НАТПИТ-ООЛ.
Улуг-Хем кожуун.

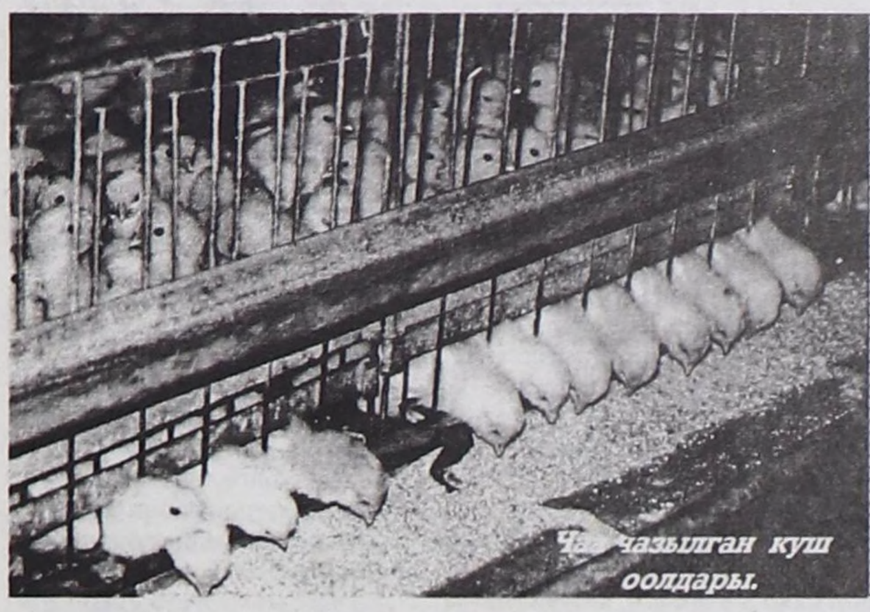
Чаа чазылган куш оолдары.

Кызылдың куш фабриказында

КУШ ӨСТҮРЕРИНГЕ ЫНАК СИЛЕР БЕ? ЧУУРГАНЫ ИЮНЬ АЙДАН ЭГЕЛЕП БЕРЕ БЭЭР

Көдээ ажыл-агыйда бараан продукциязының бүдүрүлгезин көвүдедири, ооң рыноктарга саарылгазын калбартыры, болбаазырадылга бүдүрүлгелериниң болгаш бүдүрүкчүлерниң бараан саарылгазының чижилгелиг деңнелиниң бедии, чаңгыс сөс-биле чугаалааарга, республикада аграр бизнестиң хөгжүлдези ам-даа чогуур деңнелде четпейн турарын айыткан медээлер эрткен чылда сөөлзүредир көдээ ажыл-агый айтырыгларының талазы-биле болгулаан хуралдарга чаңгыс эвес удаа дыңналып келген. Тус черниң көдээ бараан бүдүрүкчүлериниң аъш-чем рыноктарынга бараан делгеп садарының талазы-биле курлавыры кожа чыдар девискээрлериниң сайгарлыкчыларныындан ушчок кудуку деңнелдии азы бүдүрүлгелериниң белеткээн продукциязы хөй кезиинде бүгү тала-биле (шынар, сан) адааннажылгага быражып шыдавайн турарында. Ынчангаш 2004-2006 чылдарда республикага аграр бизнести хөгжүдериниң талазы-биле ап чорудар хемчеглериниң дугайында улус ажыл-агыйының адыр аайы-биле эвээш эвес доктаал шиитпирлери хүлээп алдынган.

Чоокка чедир-ле Кызылдың куш фабриказының кыс дагааларының бастырган оолдары, өлүрген эр дагааларның коң эзди шынар талазы-биле чугула хереглелдиң аъш-чем барааны болуп, ол республикада эң-не делгем девискээрлиг, багай эвес ажылдыг ажыл-агыйларның санынга кирип турган. Чылдар шуужуп, фабриканың удуртукчулары удаа-дараа солчуп эрткен тудум, нарын байдалдар, ажыл-агыйда бергедээшкиннер көвүдээн. Бо хүннерде 42 гектар девискээрниң иштинге долузубиле ажыглаттынып турган цехтерден санныг объектилер арткан. Сөөлгү үеде тургустунган берге байдалдан адырлып, ажыл-агыйны катап бут кырынга тургузары-биле амгы үеде ында кандыг ажылдар чоруттунуп турарының дугайында чугааны чорударынга куш фабриказының директору **Андрей Афанасьевич Тыхеев**, камгалал албанының начальниги **Эдуард Владимирович Виденкин**, мал эмчизи **Салбакай Дмитриевна Нурзат** болгаш өске-даа ажылчыннар киришкен.

Бо чоокку үелерде ында берге айтырыгларның бирээзи – оор дээрзин Эдуард Виденкин дыңнатты. Чалгыг аайы азы чалаткан-биле дөмей, көдээден көжүп келген чон куш фабриказының бедик хериминиң кыдыын дургаар чурттал-га бажыңнарын уннаштыр тудуп алган турумчуп турар. Херек апарганда чурттакчылар херимни ажа халышкаш, туттунгу дег чүүлдерни оорлап, тудуг материалдары, дериг-хереклерден эрткеш, фабриканың цехтеринче халдаан таварылгалар чаңгыс эвес. Ынчангаш аңаа тускай камгалал черин шыңгыы кылдыр тудары негеттинип келген.

Эрткен 2003 чылдың түңнелдери-биле алыр болза, Кызылдың куш фабриказы 1 миллион 515 муң рубльдиң продукциязын бүдүрген. 881 муң борбак чуурга, 14 тонна дагаа эзди алдынган болгаш сайгартынган. Амгы үеде ында куш саны ындыг-ла кончуг хөй эвес, 100 муң ажыг баш бар. Ол чурттакчы чоннуң деңнелиби-биле алыр болза, канчап-даа чедишпес, эвээш сан-дыр. Дагаа эздин чылда 40 тонна чедир бүдүрер аргазын тургузары-биле хууда дузалал ажыл-агыйларынга чылдың-на 10 муң баш чедир чаа чазылган дагаа оолдарын садары көрдүнүп турар. 2002 чылда республиканың ажыл-агыйларының бүгү хевири хууда хөреңгизинден 4,6 млн. борбак чуурганы алган. Чыл чылы-биле акша-шалың төлеттинмейн турганындан база ажылдап, амыдыраарынга таарымчалыг байдалдарның баксыраанындан куш ажыл-агыйын эки билир, хөй чыл стажтыг, аргадуржулгалыг специалистер хөйү-биле үнүп чоруткан. Бар куштар ийи талада аңгы-аңгы цехтерде. Септелге-тудуг ажылдарын кылырынга улуг угаан негеттинмес-ле болгай, ындыг-даа болза чарыгдаптар материал чок. Агаарладыышкын хүртүзү ажылдавай турар, доктаамал чырык бээр чурум үрелген.

Күзелдиг болгаш билдилиг специалистерни боттарындан туржук, Саян артындан-даа эккеп, ажылдадып ап болур. Чүгле оларга төлээр акша чок. Чуургаларга сыкыртыышкын кылырынга ыяап-ла ветеринар чалаар апаар. Бир эвес мал эмчизи эмнээшкинни шын эвес чорудуп база дагаа ажаакчы-лары ажылынга сула салдынып, ажыл хүнүн, ажаалданың, чемгерилгениң графигин үзер болза, хамык чүве буурап барганы ол.

Мал эмчизи Салбакай Дмитриевна Нурзат.

Оператор — М.К.Оюн, дагаа ажаакчылары — Л.П.Игнатюк, С.Ч.Сорокина, кол инженер — Л.А.Белекмаа.

Чүге дизе өске малдарга бодааргa, дагаа оолдары — хээрек амытаннар. Ынчангаш моон соңгаар күрүнеден акша дузаламчызы көргүспес чүве болза, Кызылдың куш фабриказының (өске тала-биле диленир) катап бут кырынга туруп ажылдаар харыы-даа чокталган. Амгы үеде штатта 60 ажыг кижини хаара тудуп турар. Ону оон-даа немепкеш, оларга эки ажылдаарынга таарымчалыг байдалды тургузуп болурунуң чаңгыс аргазы – акша дузаламчызы дээрзин удуртукчулар чаңгыс эвес удаа катаптадылар, А өре-шире бажын ашкан. Ынчалза-даа бо хүннерде чартык чылдың мал чеминиң курлавыры бар.

Куш фабриказының чиңгине директору Андрей Афанасьевич Тыхеев.

Мал эмчизи Салбакай Дмитриевнаның чугаазы-биле алырга, ам дээрезинде ында ажыл бодунуң агымы-биле чоруп турар. Чуургалар частып келирге, бронхитке удур 1 дугаар болгаш 2 дугаар сыкыртыышкынны чоруткан. Бо чылдың эгезинде 100 муң ажыг дагааларның 60 муңу төрүүр, 40-и дыштанып турар, а эрткен чылгы чайгы дагааларның чиир чеми чогундан дагааларны озалдадыпкан, чуурга алдынмаан, ам 6 ай үезинде чуургаларны берип эгелей бээрин ол чугаалады. Дараазында хереглелге дээш өстүрүп азырап турары 25 муң дагаа оолдары бар, оларның 6 муң хирези эр. Кол-ла чүве оларның чиир чеми, чеминиң шынары, ооң хуваалдазының негелдези баксыраар болза, дагаалар өрттени бээр, ынчангаш чиртир чемниң холуксаазын сагыыры чугула.

Хөй катап дыңнаарының орнунга, чаңгыс катап каракбиле көргени дээре дээр болгай. Бистиң барган хүнүвүсте директорнуң оралакчызы Эдуард Владимирович бодунуң машиназынга олуртуп алгаш, ажылдап турар ийи цехке чедирип, ажылчыннар-биле чугаалаштырып душтурду. Куш ажаакчыларының, таңныылдарның база электрик-инкубатор кижилерниң чугаазы-биле алырга, амгы үеде ажылчыннар цех азы кезек бүрүзүнде четчир санныг кылдыр ажылдап турар. Ажыл төлевирин авансылап, аъш-чем-биле-даа төлеп берип турар. Дүнениң-не операторлар, куш ажаакчылары дежурныйлап хонуп турбас болза, баскылажып база өске-даа чылдагааннардан куштар өлүп болур. Хүнде оларны 4 шак болгаш чемгерер. Чемгериниң составынче комбикорм, сүт, чиг-тараа, балык үзү, витаминнер кирип турар болду. Чылдың чаа-ла эгези, удуртукчулар база-ла чаа кижилер, а кылыр, катап тургузар, немээр ужурлуг ажылдар, айтырыгларның хөйүн эскердивис. Олар канчаарга-даа бүгү чүвени үениң негелдези-биле боттандырар дээш кызып турар кижилер-дир дээрзин билдивис. Ынчалдыр-ла көргенивисти, дыңнаанывысты билип алгаш, оларның ажылынга чедиишкиннерни күзээш, байырлажып чоруптувус.

Чимисмаа МОНГУШ.

Түлүш Лидия Кара-ооловна дагаа ажаакчызы.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ КОЛ КӨРГҮЗҮГЛЕР

2003 ЧЫЛДА ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ БАЙДАЛЫ

Үлетпүр

2003 чылда республикада үлетпүр бүдүрүлгезиниң ниити хемчээли (хууда сайгарлыкчыларның бүдүрген продукциязының хемчээли-биле катай) 1700,2 млн.рубльге үнелеттинген, ол бүдүрген продукцияның хемчээлиниң индекизи 2002 чылдың деңнелинге хамаарыштырарга, 107,2 хуу болган.

Үлетпүр бүдүрүлгезиниң ниити структуразында бот-деңзиниң улуг кезии электроэнергетикага (30,4 хуу), өңнүг металлургияга (25,3 хуу), аъш-чем (19,8 хуу) болгаш одаар чүүл үлетпүрүнге (12,0 хуу) хамааржыр. Электроэнергетикага, одаар чүүл үлетпүрүнге болгаш өңнүг металлургияга продукцияны колдуунда улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелер бүдүрүп үндүрүп турган болза, аъш-чем үлетпүрүнге бүдүрген продукцияның ниити хемчээлинге кол черни хуу сайгарлыкчылар ойнап турар. Олар ниити далган бүдүрериниң 40 хуузун, хлеб болгаш хлеб кылыгларының, эът, балык продукциязының 70 хуузун, колбаса кылыгларының 80 ажыг хуузун бүдүргеннер.

Экономиканың күрүне секторунга хамааржып турар республиканың улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелери ниити продукцияның 34,8 хуузун бүдүрүп үндүрген.

Көдээ ажыл-агый

Бүгү көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң 2003 чылдың дургузунда бүдүрген продукциязының хемчээли, баш бурунгаар санаашкыннар-биле болгаш амгы өртектер-биле алырга, 1994,1 млн.рубль болуп турар азы 2002 чылдың деңнелинге хамаарыштырарга, 104,3 хуу, ооң иштинде мал ажылының продукциязы — 1332,9 млн.рубль, чер ажылы — 661,2 млн.рубль (113,5 хуу). Чер ажылында продукцияның дүрген өзүлдези дузалал ажыл-агыйларында картофельдиң болгаш нӧгааның дүжүдүнүң улуг болганындан хамаарылгалыг болган.

Көдээ ажыл-агыйның продукциязының 18,9 хуузун көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери (биче болгаш дузалал ажыл-агыйларын кииришпир), 72,6 хуузун чурттакчы чоннуң ажыл-агыйлары, 8,5 хуузун арат (тараачын) ажыл-агыйлары бүдүрген.

2003 чылда республикага ажаап алдынган тараның ниити дүжүдү, ону аштап-арыглаанының соонда 11,6 муң тонна, эрткен чылдың деңнелинден 2,1 катап эвээш болган. Картофельдиң болгаш ногааның ниити дүжүдү тус-тузунда 38,6 муң болгаш 9,0 муң тонна болган, 2002 чылдың деңнелинден тус-тузунда 1,6 болгаш 1,2 катап хөй болган.

2004 чылдың январь 1-ниң байдалы-биле алырга, бүгү хевирниң ажыл-агыйларында хой болгаш өшкүнүң баш саны — 693,7 муң, мыйыстыг бода малдың — 97,7 муң, хаван — 29,7 муң, чылгының — 25,7 муң, куштуң 151,0 муң, тевениң — 0,137 муң, ивиниң — 1,805 муң баш болган. 2002 чылдың ол-ла үезибиле деңней алырга, мыйыстыг бода малдың баш саны 6,7 хууга, шээр мал — 7,5 хууга, чылгы — 11,9 хууга, теве — 4,6 хууга, иви — 9,8 хууга, хаван — 33,0 хууга өскен.

Бүгү хевирниң ажыл-агыйлары 24,3 муң тонна эътти бүдүрген, ол 2002 чылдың деңнелинден 1,4 хуу хөй болган, а сүт болгаш дагаа чуургазы бүдүрери тус-тузунда 3,7 болгаш 3,0 хууга эвээжээн азы тус-тузунда 42,0 тонна болгаш 4,5 млн. дагаа чуургазын бүдүрген.

2003 чылда улуг болгаш ортумак көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери бир саар инектен ортумаа-биле 1686 кг (2002 чылда 1658 кг турган) сүттү саап турган. Бир төрүүр дагаа ортумаа-биле 76 чуурганы берген, эрткен чылын 73 турган.

Транспорт болгаш харылзаа

Чүк сөөртүлгези. Өнчүнүң бүгү хевирлериниң автотранспорт бүдүрүлгелери 2003 чылдың дургузунда 1008,0 муң тонна чүктү сөөрткен азы эрткен чылдың деңнелинге көөрде, 97,6 хуу болган. Агаар транспорту-биле эрткен чылда чүк сөөртүлгезиниң хемчээли 12,1 хууга өскен база 127,6 тонна болган.

Пассажирлер аргыштырылгазы. Транспорттуң бүгү хевирлери-биле 20,1 млн.кижини аргыштырган, ол эрткен чылдың деңнелинден 116,5 хуу.

Харылзаа. Харылзаа бүдүрүлгелери 165,3 млн. рубльдиң ачы-дузазын чедирген, ооң иштинде чурттакчы чонга 75,3 млн.рубльдиң. Харылзааның ниити ачы-дуза чедирилгезиниң 45,5 хуузун чурттакчы чонга чедирген, 2002 чылда 43,8 хуу турган.

Түдүг

Акшаландырыышкынның бүгү дөстериниң күсели-биле өнчүнүң бүгү хевирлериниң бүдүрүлгелери болгаш организациялары (үндүрүгнүң немелде өртээ чокка) 735,8 млн. рубль хемчээлге инвестицияларны шиңгээдип алган, ол эрткен чылдың хемчээлинден 5,1 хуу хөй болуп турар.

Керээлиг түдүг ажылдарының ниити хемчээлин 640,9 млн. рубльге күүсеткен, азы 104,6 хуу болган. Ажыглалга 11,9 муң дөрбелчин метр чурттарга шөлүн киирген, ол эрткен чылдың деңнелинден 2,3 катап куду болуп турар.

Бараан-нарның хереглел рыногу

Ниитиниң чемненилге черлерин кииришпир үүрмектеп садар садыгның саарылгазының ниити хемчээли деңнештирген өртектер-биле 12,4 хууга өскен болгаш 3443,4 млн.рубль болган.

Бараан саарылгазын улуг болгаш ортумак организациялар 19,9 хууга, биче бүдүрүлгелер 38,4 хууга, эт-сеп, холушкак болгаш аъш-чем рыноктарынга садыглаашкын күсели-биле 41,7 хууга боттанган.

Аъш-чем бараанларының садыглаашкынының деңзигүүрү 54,2 хуу, аъш-чемге хамаарышпас бараанларыы — 45,8 хуу болган. Аъш-чем бараанларының продукциязының ниити хемчээлиниң өзүлдези 109,8 хуу, аъш-чемге хамаарышпас бараанларның — 115,2 хуу болган.

Хөй-ниитиниң чемненилге черлериниң саарылгазы 49,8 млн.рубль болган болгаш деңнештирген өртектер-биле алырга, 12,2 хууга өскен.

Төлевирлиг ачы-дузалар

Чурттакчы чонга чедирген төлевирлиг ачы-дузаның хемчээли 800,0 млн.рубль түң-биле үнелеттинер. 2002 чылдың январь-декабрьда турганындан деңнештирилгелиг өртектер-биле 5,5 хуу бедик болуп турар.

Чурттакчы чоннуң төлээн ачы-дуза чедирилгезиниң ниити хемчээлиниң деңзигүүрү, транспорт ачы-дуза чедирилгезинде 31,6 хуу, чурттарга-коммунал — 26,4 хуу, харылзаа ачы-дузазы — 11,4 хуу, өөредилге системазында — 8,4 хуу, амыдырал хандырылгада — 6,6 хуу болуп турар.

Өртектер

2003 чылдың декабрьда 2002 чылдың декабрьга хамаарыштыр чурттакчы чонга инфляция (акшаның үнезиниң кудулаары) 2002 чылда 9,6 хуу турганынга удур 11,6 хуу болган. Аъш-чем бараанларынга өртектер 10,3 хуу, аъш-чемге хамаарышпас бараанларга — 9,1 хуу, төлевирлиг ачы-дузаларга тарифтер — 23,7 хууга өскен.

2003 чылдың декабрьда үлетпүрге өртектер көргүзүү 2002 чылдың декабрьда турганынга хамаарыштыр 109,9 хуу (120,9) болган.

Саң-хөө

Тыва Республиканың каттышкан бюджеди январь-ноябрь айларда орулгалар талазы-биле 4783,9 млн.рубльге, а чарыгдалдар 4418,6 млн.рубльге күүсеттинген. Боттарывыстың орулгавыстың үлүү 16,7 хуу болган, 2002 чылдың деңнелинден 2,8 хуу хөй болуп турар.

Бергелер турза-даа, эрткен чылдың январь-ноябрь айларда 210 улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелериниң 41,0 хуу орулгалыг ажылдаан, орулга чок ажылдап турар бүдүрүлгелериниң карылгазының ниити хемчээли улгадыры уламчылап турар. Олар 379,8 млн.рубль карылгалыг болганнар, 2002 чылдың ол-ла үезинде 258,1 млн.рубль турган. Бүгү карылгаларның 38,4 хуузу чурттарга-коммунал ажыл-агыйларының бүдүрүлгелеринге онаажып турар, электроэнергетикага — 33,5 хуузу.

Республикада саң-хөөнүң ылгалдыг түңнели 358,8 млн. рубль карылгалыг болган, 2002 чылдың ол-ла үезинде 208,2 рубль турган.

2003 чылдың декабрьның эгезинде улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелериниң хүлээлгелер талазы-биле каттышкан өрези (чээлиге алган өрези, банкыларга чээлилер талазы-биле өрелер) 2715,9 млн.рубль, ооң иштинде хуусаазын эрттирипкен өрези — 1965,8 млн.рубль. Дебитор өре — 1193,3 млн.рубль четкен, ооң иштинде 758,1 млн.рубль өрениң хуусаазы эрткен.

Чээлиниң ниити хемчээли өзүп турар, банкыларның бергени 5,2 хууга болгаш 347,3 млн.рубль болган. Үр хуусаалыг салдынган чээлиниң деңзигүүрү 45,3 хуу болуп турар.

Хамаатыларның банкыда салган акшазының артыы 2003 чылдың декабрьның 1-ниң байдалы-биле алырга, 438,7 млн.рубль, эрткен чылдың ол үези-биле алырга 38,0 хууга өскен.

Амыдыралдың деңнели болгаш чурттакчы чоннуң орулгалары

2003 чылда чурттакчы чоннуң кижи бүрүзүнге ортумаа-биле акша орулгалары 2808,4 рубль болган. Херек кырында акша орулгалары (хереглел төлелгелерни болгаш дадывырларны казып каапканда арткан орулгалар) 2002 чылдың деңнелинден 6,5 хуу өскен.

Ажылдап турарларга айда ортумак ажыл төлевири бо чылдың 11 айларында 4223,1 рубль хемчээлге четкен. Боттуг шалыңның өзүлдезиниң хемчээли өртектерниң индекизин езугаар алырга, 106,9 хууга өскен.

Амыдырап-чурттаарының эң адаккы деңнелиниң хемчээли отчеттуг чылдың 4-кү кварталының дургузунда чурттакчы чоннуң кижи бүрүзүнге хамаарыштыр айда 2336 рубль болган, ооң иштинде күш-ажыл кылып шыдаар кижиге — 2467 рубль, пенсионерлерге — 1755 рубль, ургларга 2020 рубль.

Ажыл төлевиринде хуусаазын эрттирипкен өрениң ниити түңү 128,3 млн.рубль. Ажыл төлевиринде ниити өрениң хемчээлиниң 43,5 хуузу бүдүрүлге адырларынга, ол колдуунда көдээ ажыл-агыйга болгаш үлетпүрге, 54,2 хуузу бүдүрүлгеге хамаарышпас адырларга онаажыр.

2003 чылда ниити ажыл чок кижилерниң саны 25,4 муң кижи. Декабрьның төнчүзүнде учетка 17,2 муң кижи турган, 14,5 муң кижи албан езузу-биле ажыл чок деп хүлээп көрдүнген.

Демография. 2003 чылдың январь-ноябрьда республика чонунуң алачайгаар өзүлдези 1000 чурттакчы чонга хамаарыштыр 5,2 кижи болган, мурнундагы чылда 3,5 турган. Чурттакчы чоннуң өзүп немежири 11,6 хууга өскен болгаш чурттакчы чоннуң 1000 кижиге хамаарыштыр 20,2 кижи төрүттүнген болуп турар.

Өлүм-чидимниг 4288 таварылга бүрүткеттинген (2002 чылдың январь-ноябрьда — 4159). Чаш ургларның өлүр чоруу бедик деңнелде артпышаан болгаш 1000 ургнуң бирээзинге хамаарыштыр алырга, бир харга чедир назылыг 29,6 уруг өлген болуп турар.

ХБАБ органнарынга 1782 өглениишкин болгаш 576 өг-бүле чарлыышкыны демдеглеттинген. Хоойлудүрүм езугаар бүрүткеттинген 1000 өг-бүле тутканнарга хамаарыштыр алырга, ооң 323-ү чарылган болуп турар (2002 чылдың январь-ноябрьда — 393 турган).

Корум-чурум үрээшкиннери. Республиканың Иштики херектер яамызының санмедээлерин езугаар алырга, 9030 кемниг херектер бүрүткеттинген. 100 муң чурттакчыга хамаарыштыр 2904 кемниг херектер болуп турар-дыр. 2002 чылдың ол-ла үезинде 2408 турган. Экономиктиг кемниг херектер, хулиганнаар чорук, өскениң өнчүзүн оорлаар, самчыгдаар чоруктар, өлүм-чидимниг авариялар, наркотиктер болгаш кижини күштүг албаарадыр бүдүмелдер-биле холбашкан кемниг херектер хөйү-биле бүрүткеттинген. Илередип тывар чорук ниитизи-биле 50,1 хуу болган, 2002 чылдың ол-ла үезинде 38,2 турган.

ТР-ниң Статистика талазы-биле күрүне комитеди.

Ажылчыннарның хомудалынга хамаарыштыр

КОЛ БУРУУЛУҒ КИЖИ — УДУРТУКЧУ

Кызылда туттунуп турар бажыңнар хөй. Оларның бирээзи — хоорайның кедээзинде Горная кудумчузунда бедип үне берген тудугга халдып келдивис.

Дөрт каът ажыр туттуна берген бажыңның кырында-даа, адаанда-даа ажылдап турар аныяк эрлериң хөйү аажок. Бир чамдыызы электри күжү-биле ажылдаар механизмде малгаш хоюдуп турлар. Элезин, цемент холушкан хоюдугну ук механизмге чедиштир долгаткаш, элээн улуг демир савага куткаш, кран-биле 4 дугаар каътче көдүртүп берип турлар. Кырында дашчылар бо соокта тууйбу салырда ажыглаар хоюдуун доңурбас дээш ол төнгүже дыка-ла шалыпкын ажылдап турлар боор деп иштимде бодай кааптым.

Бригадир азы прораб хевирлиг удуртукчуларны кайыын тып ап болурул дээрзин ол оолдардан айтырдывыс. Үш дугаар каътта чынныр бичии дыштаныр өрээл бар, оон азы кырында ажылдап турар улус аразындан оларны тып ап болур дишти. Буржуйка-биле чылыг кылдыр одап каан өрээлге чеде бергенивисте, бир оол бистиң дилээвис-биле бригадир Алдын-оол Шагдыр-ооловович Ондарны үстүкү каътан эккелди. Ам-на ажыл-херек дугайында чугаалажып эгеледивис. Алдын-оол Шагдыр-ооловичиниң бригадазы "Тудугжу" КХН (кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилел) деп организацияга хамааржыр, 31 ажылчындан тургустунган болду. Оларның аразында 14 дашчы, 3 каңнакчы, 4 чазаныкчы бар, артканнары — аар-саар ажылдар кылыр ажылчыннар. Бригада бо бажыңны 2003 чылдың апрель 22-ден эгелеп тудуп эгелээн.

Ынчан ол бажыңның үгле бирги каъдын элээн үндүр тудуп каан, иштинде өрээлдериниң ханаларының туйбуларын шуптузун оорлап бузуп аппарган турган. Ажыл-ишчи аныяк эрлерден тургустунган бригада тудуг материалдарының эккеп турарының шаа-биле 9-ла ай иштинде 4-кү каътты эрттир тудуп үндүрүпкеннер. Бир эвес тудуг материалдарын өй-шаанда эккеп турар чүве болза, оон-даа дүрген ажылдап болурунуң аргазы турганын чугаалап турдулар. Бүгү-ле тудуг материалдарын: бетон аймаандан бүдүрген кылыгларны, тууйбуларны, цементилерни болгаш өске-даа үүлдерни соңгаар улуг хоорайлардан эккеп турар.

Бистиң республикада тууйбу кылыр завод шуут чок, бетон кылыглар кылыр чаңгыс "Сардана" деп бүдүрүлге бар болгай. Ол шупту тудугларны бетон кылыглар-биле хандырып шыдавайн турар. Оон ыңай аңаа кылган кылыгларның өртээ база аар. Ынчангаш амдыызында бүгү тудуг материалдарын соңгаартан садып алыры эптиг. Ынчалза-даа чоорту республикага тууйбу, бетон кылыглар бүдүрер заводтарны катап ажыдып, ажылдадып эгелээр болза, оларның өртээ-даа чиигээр, ырактан тудуг материалдары-даа сөөртпес апаарын тудугжулар чугаалап турдулар. **Амдыызында оларда эң берге айтырыг – кран бедик эвес, чолдак болгаш үстүкү каътка четпестеп эгелээн.** Узун кранны салып бээр бис деп, даргалары шагдан тура аазап келган. Ол хирезинде мынчага чедир чок. Чолдак кран шуут четпестей бээрге, узун кран тургузарын манаары — тудугжуларга база улуг чидириг. Үе алдын өртектиг болгай. Ынчангаш чаа кранны ажылчыннарга үзүк чок ажылдаар кылдыр дүрген тургузуп бээри эргежок чугула бооп турар.

Ажылчыннарның ап турар акша-шалыңын сонуургадым. Богда, ол хире изиг, соок дивейн, эки, кызымак ажылдап турар ажылчыннар 5 ай иштинде шалың албаан болду. **Беш ай иштинде бо аныяк ажылчыннарның өг-бүлелери, чаш, өөреникчи ажы-төлү шалың чокка канчап амыдырап турганнар ирги?** Ажылчын кижи чогум-на өг-бүлезин, ажы-төлүн азыраар дээш тудугда ажылдап турар болгай. Ажылдап алган акшазы-шалыңы-биле ажы-төлүнге чиир аъш-чем, идик-хеп садып бээр. Чогум-на ол акша-биле саткан аъш-чемни чигеш, идик-хепти кеткеш, ол чаш ажы-төл улаштыр чурттаар, өзер күштү алыр болгай. Чем чивес, идик-хеп кетпес болзувусса, улаштыр чурттаар аргавыс чок апаар. Шалың албайн, 5 ай иштинде канчаар чурттап келгенин тудугжулардан сонуургадым. Чамдыкта төрел-дөргүлү дузалай кааптар. Хөй кезиинде чегдинип чурттап келгеннер болду. Ыя ол чегдинип алган акшазын шалың үнеринге чедир камнаар дээш хөй кезиинде үгле чиик өртектиг хлеб-биле ажы-төлүн чемгерип турда-ла, акша-шалың үнмес, оон база-ла чегдинип маңнаар. Ынчап тургаш, эңдере өреленип калганнар. Сөөлүнде-сөөлүнде акша чегдирер кижилер безин тывылбастап эгелээн.

Ынчап кээрге, чамдык ажылчыннар хан дужаап, оон алган акшазы-биле ажы-төлүн азырап эгелээн. 100 грамм ханның өртээ 96 рубль, 1 литр ханның өртээ 900 рубль деп пат билирлер болду. Харын-даа бо хүннерде бир прораб кижиниң хан дужааганын чугаалап турдулар. Прораб дээрге бөдүүн ажылчын кижи база эвес ышкажыл. **Ынчап кээрге, ажылчыннарның акша-шалыңын даргаларның саададып турары дээрге-ле оларның чурттаарынга эң эргежок чугула үүлдерден кызагдап турар улуг кем-херек үүлгедии-дир.** Үге дээрге ажылчыннарның ажы-төлү эки хоолулуг чемнер чивейн, эки, кадык-шыырак өзүлде албайн турар, оларынга аъш-чем садып бээр акша тып аар дээш ажылчын кижи хан дужаап, кадыын үреп турар.

Амгы Хамааты болгаш Күш-ажыл хоойлуларында ажылчын кижиниң шалыңын 15 хонук тутканы дээш удуртукчуларны судка бээр, улуг түңге торгаар деп айыткан болдур ийин. А мында дээрге 5 ай иштинде шалың бербейн турар бооп турар. А тыва ажылчыннар дээрге сеткили биче болгаш кымны-даа судка бере бербестер-дир ийин. Чамдык удуртукчулар оларның оозун хөлчок ажыглап турар. Ажырбас, үе аайы-биле олар чоорту судтажып, боттарының эргелерин камгалап өөренип алырлар. Шынап-даа болза, даргаларның шорбажылап каан саазыннары үези кээрге, архивче кире бээр, а ажылчын кижиниң салып каан чаңгыс тууйбузу туружунга чүс-чүс чыл иштинде туруп, чаңгыс эвес салгалга бараан болур болгай. Ынчангаш ажылчыннарның күш-ажылын үнелеп, оларның акша-шалыңын өстүрүп, өй-шаанда берип, оларның амыдырал-чурттагазын экижидеринче улуг кичээнгейни салыры эргежок чугула.

Ажылдап турар тудугжуларны чурукка тырттырып аар дээш дөрткү каътче үнүп келгеш, оларның ажылдап турар черлеринге безин чедип шыдавадывыс. Чүге дээрге олар бедий берген ханалар кырында азы мырыңай дөрткү каъттың кыдыында, черже көөрге, баш дескине бээр черлерде туруп алган, тууйбу эптеп, демирлер каңнап ажылдап турарлар болду. Бедик черге ажылдаарга, соогу, айыылдыы мырыңай кончуг болду. Бичии-ле өскээр базар болзунза, бедик тудугдан аңдарлып-ла бадар сен. Ажылчыннар-ла болгаш шыдаар. Соок-даа белен тоовастар болду. Бо чурттап келген назынымда бөдүүн тыва кижилерниң ажылдаарын черле магадап ханмастыр мен. Ылаңгыя тыва аныяктар таптыг удуртур болза, үүнү-даа кылып каарлар. Оларның күжү эгээртинмес.

Эвээш санныг тыва нацияның мынчага чедир камгалаттынып артканы ооң кежигүннериниң амыдыралга, күш-ажылга ынаа, ол дээш карак кызыл демисежип чораанын көргүзүп турар. Амгы Тыванның болгаш Моолдуң девискээри шаанда төнчү чок дайыннар ораны чораан болгай. Ол бүгү үелерде, ылаңгыя Чиңгис-Хаан үезинде безин, тыва чон төлептиг черни ээлеп чораанын төөгү билир. Ынчангаш амгы үеде тыва кижи күш-ажылга база эртем-билигге төлептиг чоруун көргүзүп шыдаар. Аңаа үгле удуртукчуларның мерген удуртулгазы, чогаадыкчы, чаа езу-биле ажылдаары херек, а эртем езу-биле үндезилеттинген амыдыралды боттандырар күш аныяктарда, чонда бар. Бо тудуг бригадазында эң эки ажылчыннар деп дашчылар: Мактал Ооржак, Сергей Ооржак, Николай Монгуш, Рустам Чимит-оол, каңнакчылар: Айдың Дажы, Сайдаш Дамба-Доржу, чазаныкчылар Юрий Сүүр-оол, Борис Степанов, Сирбии Монгуш оларны Алдын-оол Шагдыр-оолович мактап олурду. Оон ыңай эскерген үүлүм – бо бригадада удуртулганың ниити болганы. Ажылчын кижи бодунуң хүлээлгезин күүсетпишаан, ниити удуртулгага база идепкейлиг киржип турар болду. Ынчангаш ында арага ижиптер азы ажыл шагы үзер, озалдаар кижилер шуут чок. Беш ай иштинде шалың төлевейн турда безин, хүлээлгелерин ак сеткилдиг күүседип келгеннер. А даргалары дээрге: "Бо неделяда шалыңны бээр", "Чок, келир неделяда шалың бээр" деп неделя, ай санында мегелеп кээр. Сактырга, ажылчыннарны үгле ажылдадып аар дээш мегелеп турган дег. А ажылчыннар оларны мегелээр-мегелевеске-даа хүлээлгезин билирлер, оозун канчап-даа күүседирлер. Ажылчыннар ол хире кызып турда, даргаларның оода оларның хоойлу езугаар ажылдап алган акшазын саададып турары таан чөгенчиг. **Бир эвес барып хынаар болза, даргалар акшазын ай санында ап турар болдур эвеспе.** Эки дарга ажылчыннары акша албаанда, боду шалың алырындан безин ыядыр ужурлуг.

Ажылчыннар чыннып орлар.

Тудугнуң хандырылгазын баштайгы дээрезинде Тыва Республиканың капитал тудуг эргелели чорудуп турган. Ооң соонда ипотека программазы езугаар ук тудугну чорудар дишкеш, ооң хандырылгазын Күрүнениң өнчү-хөреңги комитединче шилчиттен хире болган. Ынчангаш чогум ол ийи албан чериниң кайызы оларны хандырып турарын ажылчыннар орта билбес болду. Сөөлгү үеде даргалар ажылчыннарның акша-шалың негей бээринден корткаш ындыг ийикпе, ук тудугга келбестээн. Чорууру-биле бар чыдырыста, тудугнуң кол инженери А.В.Айыжы таваржып келди. Ажылчыннарның шалыңының үге үнмейн турарын ол мынчаар тайылбырлады: "Бо бажың ипотека программазы езугаар туттунуп турар. Ажылчыннарга төлевир кылдыр бээр акша "Госкомимуществода" чыгдынып чыдар".

Журналист хүлээлгем аайы-биле ажылчыннарның шалың-ының үнмейн турар чылдагаанын тодарадып көрейн деп бодалбиле ооң даартазында Тыва Республиканың Чер болгаш эт-хөреңгиге хамаарылгалар талазы-биле яамыга чеде бердим. Сайыт Ш.С-К. Куулар мени Тыва Республиканың ипотека-чурттал-га кредит агентствозунче чорутту. Машина тудуу заводунуң бажыңында турар ук албан черинге чеде бердим. Ооң удуртукчузу А.Л.Лопсан ында чок болду. Чурттал-га-политика салбырының начальниги мырыңай аныяк оол Аяс Анатольевич Салчакка келген херээм чугааладым. Аныяк даргa дораан-на херектиң ужурун тайылбырлап эгеледи. **Аныяк өг-бүлелерге чурттаар оран-сава садып алырынга дузалаар республика программазының сорулгазын езугаар Москвадан келген 10 миллион рубльди бо январь айның эгезинде бо албан чери ТР-ниң Тудуг яамызынче шилчиткен.** Ол 10 миллион рубль 97 аныяк өг-бүлеге бажың тударынга ажыглаттынар ужурлуг. Үгле Горная кудумчузунда бажыңны эвес, Каа-Хемде болгаш кожууннарда бажыңнарның туттунарынга ук хөреңги ажыглаттынар. Ол 10 миллион рубльдиң кырынга 97 аныяк өг-бүлелер чурттаар квартираларының өртектериниң 30 хуузун төлеп, тус-тус 50-70 муң хире рубльди бээр ужурлуг. Ынчап кээрде, ук тудугларны хандырарынга элээн акша чыгдына бээр. Ол хөреңгиден ажылчыннар ажыл төлевирин база алыр. ТР-ниң Тудуг яамызы ол 10 миллион рубльди ТР-ниң капитал тудуг эргелелинче шилчидер ужурлуг. Ук эргелел бодунуң ээлчээнде ажылчыннарның ажыл төлевирин бээр ужурлуг. Ол эргелелдиң даргазы Михаил Ким-оолович Кууларның меңээ дыннадыы дыка сонуурганчыг болду. Эрткен 2003 чылдың май айдан декабрь 31-ге чедир ук "Тудугжу" КХН-ге кылган ажылын барымдаалап, 34 млн. 847 муң рубльди олар берген. Кылдынган ажыл 37 млн. 729 муң рубльге деп. Ынчангаш үстүнде адаттынган түң тудуг материалдары садарынга-даа, ажылчыннарның шалыңынга-даа чедер кылдыр санаттынган турган. Ынчап кээрде ажылчыннарның акша-шалың албайн турарының кол-ла чылдагаанын ол организацияның бодундан дилээр болза эки боор дээрзин Михаил Ким-оолович сүмеледи. Ынчангаш бо үүлдүң автору "Тудугжу" КХН-ниң ажылчыннарынга бо солунну тудуп алгаш, даргазы Александр Соянович Иргитке чеде бээрин сүмелеп турар. **Акша-шалың саадаашкынынга кол-ла буруулуг кижи ол деп чүве илдең бооп турар.** Аңаа канчаар негелде тургузары – ажылчыннарның боттарының херээ.

Борис БОРБААНАЙ.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Ленин, 18 дыңнадып тур

КИЖИНИҢ МАГА-БОДУНГА КАРА ӨЖЕГЭЭР ХОРА ЧЕДИРИИШКИНИ

● Январь 26-да Ак-Довурактың төп эмнелгезинче 1977 чылда төрүттүнген хамааты думчуун ызыртып алган кирип келген. Кады арагалаан эжи ооң-биле маргышкаш, ызырган бооп турар. Херекти кожууннуң ИХК-зы оттурган.

● 1986 чылда төрүттүнген, Шеминиң Үстүү-Хадың чурттуг хамаатызы Чадааананың төп эмнелгезинче бажында кемдээшкинниг кирип келген. Каразыттырып турар кижилерни Чөөн-Хемчиктиң ИХК-зы тудуп алган.

● Январь 27-де Баян-Кол суурнуң 1971 чылда төрүттүнген хамаатызын кожууннуң төп эмнелгезинче эккелген. Ооң чаңгыс чер-чурттуу, үе-чергези ук хамаатының хөрээнче бижектээн болуп турар.

ӨЛҮРҮҮШКҮННЕР

● Бай-Тайга кожууннуң ПЧ-5 караулдуң начальнигиниң дыңнатканы ёзугаар, 28-тиң хүнүнде эртенгиниң 8 шак үезинде Тээли суурда Строительный переулогунга Тээлиге чурттап турган, 1979 чылда төрүттүнген херээжен кижиниң бижек-биле хөрек клетказынче хөй катап балыглаткан өлүг мөчүзү тывылган бооп турар.

● Январь 28-те дүнекиниң 5 шак үезинде Бай-Тайга кожууннуң төп эмнелгезинче Кызыл-Даг сумузунуң 1965 чылда төрүттүнген чурттакчызы хөрээниң солагай талазынче бижектеткен кирип келген. Ол-ла хүн 16 шак 30 минута турда ук хамааты амытынындан чарылган. Херектерни Бай-Тайганың прокуратуразы истеп эгелээн.

КАДЫКШЫЛГА ААР ХОРАНЫ КАРА ӨЖЕГЭЭР ЧЕДИРГЕН ТАВАРЫЛГА

● Ол-ла хүн дүнекиниң 1 шак 30-де республиканың төп эмнелгезинче Кызылдың 1974 чылда төрүттүнген хамаатызы бажында кемдээшкинниг, арнында балыглаашкынныг, эзирик байдалда кирип келген. Ооң таныыры кижизи каразыттырып турар. Херекти оттурган. Мага-ботка кемдээшкиннерни когараан кижиниң бажыңынга арага ишкеш, хүннешкениниң түңнелинде чедирген. Истелгени Кызылдың ИХЭ-зи чорудуп эгелээн.

КҮШТЭЭШКИН КЫЛЫРЫНЫҢ ОРАЛДАЖЫЫШКЫНЫ

● Кызыл хоорайның херээжен хамаатызының киирген билдириишкинин ёзугаар алырга, ооң бажыңынга ону М. деп хамааты күштеп-чазарлаар часкан бооп турар. Херекти Кызылдың прокуратуразы оттурган.

КҮШТЭЭШКИН

● Каа-Хем суурда чурттап турар хамаатының киирген билдириишкини-биле алырга, ону танывазы тыва оолдар 27-де кежээ 11 шак үезинде күштээн болуп турар. Кара-ногаан өңнүг "ВАЗ-2109" машинаның чолаачызы каразыттырып турар. Херекти Кызыл хоорайның прокуратуразы истеп эгелээн.

ҮПТЭЭШКИННЕР

● Кызыл Кежээкиниң 8 шак ажып турда "Первомайская" автобус доктаар черниң чанынга бар чораан херээжен кижиниң "Сударушка" деп норка кежи бөргүн билдинмес кижилер ушта соп алгаш барган.

● Каа-Хем суурунга 34 дугааар садыг чанынга билдинмес кижилер Кызыл чурттуг хамаатыны эттеп-эттеп, хөм куртказын, норка кежи бөргүн хунаап аппарган бооп турар.

● Январь 28-те 17 ш. 15 мин. турда Кызылдың бир чурттакчызын бижек-биле коргудуп тургаш, акша негеп турган 1977 чылда төрүттүнген Кызылдың чурттакчызы туттуруп алган. Истелгени "Барыын" килдис чорудуп турар.

ООР ХЕРЕКТЕР

● Январь 26. Кызыл. "Саян-Алко" ниитилелдиң ажылдакчылары ук акционерлиг ниитилелдиң девискээринден өңнүг металл оорлааш, туттурганнар.

● Ол-ла хүн "Тывакиновидеотөптүң" бухгалтериязындан болгаш методистер өрээлинден "Эриксон" деп өңнүг принтерни, телефон аппарадын болгаш көжегелерни оорлап аппарган. Каразыттырып турар кижилер туттурган.

● 25-тен 26-же дүне када билдинмес кижилер "Жилье" деп ниитилелдиң гаражының эжиин үрээш, дискилиг 4 дугуйну, 2 өрүмну, сваркалаар аппаратты, "Урал" деп бензин-биле ажылдаар хирээни, 2 шлифовка машиназын оорлапкан бооп турар.

● 26-ның хүнүнде Кызылдың иштики херектер килдистеринче квартира оорлаан дугайында 3 билдириишкин кирген бооп турар. Бо хүннерде оларның истелгезин чорудуп турар.

● Январь 26-27 дүнезинде Кызылда чурттап турар хамаатының бажыңынче соңга көзенээн адыргаш, "Нек" деп телевизорну, "Айва" деп видеоплеерни, хөм плащты болгаш 8600 рубльду оорлап аппарган бооп турар. Каражаның түңү — 21000 рубль.

● 27-де дүнекиниң 4 шак үезинде Чөөн-Хемчиктиң Хайыракан суурунда чурттап турар хамаатының 3 баш бода малын билдинмес кижилер оорлап аппарган бооп турар.

● Билдинмес кижилер "Хлебокомбинат" акционерлиг ниитилелдиң моторлуг цегиниң эжиин үрээш, автозапчастыларны оорлапкан. Каражаның түңүн тодарадып турар.

● Январь 28-те эртенгиниң 9 шак 30 минут турдаа эът комбинадының чемненир черинче оор кирип чорааны тодарап келген. Кызылда чурттап турар, 1982 чылда төрүттүнген хамааты туттурган. Херекти Кызылдың ИХЭ-зи истеп турар.

МАШИНА ООРЛААН ТАВАРЫЛГА

● Каа-Хем кожуун. Сарыг-Септиң чурттакчызының бажыңындан "Урал" болгаш "Дружба" деп хирээлерни билдинмес кижилер оорлапкан. Херекти кожууннуң ИХК-зы истеп эгелээн.

● Таңдының Бай-Хаакта райпо гаражынга турган "ВАЗ-2101" деп маркалыг автомашинаны оорлап аппарган. Читкен машина Сосновка суурнуң девискээринден тывылган. Каразыттырып турар кижи туттурган.

ЧИТКЕН КИЖИЛЕР

● Туран хоорайның чурттакчызы, 1967 чылда төрүттүнген Ховалыг Василий Доспан-оолович 2004 чылдың январь 22-де бажыңындан үнгеш, бо хүннерге чедир ээп келбээн бооп турар.

НАРКОТИКТЕР

● Баян-Кольская кудумчузунда турар ниити чуртталга бажыңынга хыналда үезинде 1977 чылда төрүттүнген хамаатыдан 0,880 грамм гашиш тывылган. Херекти оттурган. Истелгени "Барыын" килдис чорудуп турар.

ӨЛҮРЕРИН КЫЖАНГАНЫ

● Кызыл-Мажалык чурттуг, 1986 чылда төрүттүнген кыс дуңмазын өлүрер деп кыжанган ооң ол-ла суурда чурттап турар акызы туттуруп алган. Истелгени кожууннуң ИХК-зы эгелей берген.

ЧЕДИР САНАВААН

● Кызылдың 1 дугаар божудулга бажыңының кол эмчизи хоорайның иштики херектер эргелелинче билдириишкин киирген. Ында тайылбырлап турары-биле алырга, ук эмнелге черииниң сестра-хозяйказы 1993 чылдан 2003 чылга чедир хуусаа иштинде 294 муң 205 рубль 45 көпеек түңнүг эт-хөреңгини чедир санаваан бооп турар. Херекти найысылалдың ИХЭ-зи чорудуп турар.

КЫЛЫМАЛ ДОКУМЕНТИЛЕР

● Кызылдың ИХЭ-зиниң паспорт-виза албан черинче Кыргызстанның 1985 чылда төрүттүнген хамаатызы чурттап турар черииниң аайы-биле бүрүткел кылдыртып алыр дээш чедип келген. Кээр-кээрде, январь 22-де Рубцовск хоорайның хыналда-эрттирилге пунктузун эрткен дугайында демдеглел кылып каан, баштайгы көрүштенне меге деп билдинип турар миграция карточказын тудуп алгаш келген бооп турар.

Онза байдалдар яамызындан

(Республика иштинде январь 26-га чедир оперативтиг байдал)

● **Агаарның температуразы батканындан республиканың чамдык булуңнарынга чайындының болуп болурунуң барымдаазы бар.** ОБЯ-ның кичээнгейинде – Эрзинниң Мөрен сумузунда чайындыга удур ажылдарны чорудары бооп турар. Кунгуртугга болган чайынды 10 бажыңның, а Бай-Тайга кожууннуң Шуйда чайынды 3 бажыңның девискээрин шыва апкан. Ол бажыңнарның чурттакчыларын көжүрери негеттинмейн турар.

● Орук эргелелдериниң дыңнатканы ёзугаар, **республикага хар чагганы автооруктарның байдалынга салдарны чедирип болур.** Озалдыг черлерде оруктарны ук албан черлери хайгааралга ап, орук бригадаларын оруктар аштап-арыглаар кылдыр чорудуп турар. Орук демдектерин күрүне стандарттары ёзугаар тургузуп турар.

● **Күрүнениң санэпидхайгаарал төвү республикага температураның батканындан санитар-эпидемиологтуг байдал талазы-биле бергедээшкиннерниң тыптып болурун демдеглеп турар.** Январь 20-ден тура грипптен аараан уругларның саны Туранга көвүдеп турар боорга, эпидемияны чавырылдырар дээш хоорайның санэпидстанциязы Туранның 1,2 дугаар школаларын хаап каапкан. 26-да Бии-Хем кожууннуң Хадың суурда ортумак школаны болгаш уруглар садын карантин дээш хаап каан бооп турар.

● Январь 19-тан 26-га чедир республика иштинге 7 өрт болган. Амы-тынындан чарылган улус чок. Өрт-камгалал чери 3 кижини камгалаан.

● Тыванын истээр болгаш камгалаар ажылдар чорудар отряды январь 20-ден 26-га чедир он алды үнүүшкүн кылган, оларның он ийизи эжиктер ажыдар ажылдар болган. 20-ниң хүнүнде камгалакчыларның дузазы салаазынче билзек киир супкаш, уштуп шыдавайн барган 8 харлыг оолга херек болган. Түңнелинде салаага кандыг-даа кемдээшкин болбаан, а билзекти уштуп каапкан. Ол-ла хүн эмчи хоорайжыгажының чанында канализация кудуунуң иштинден бир эр кижиниң өлүг мөчүзүн ужулган.

ОБЯ-ның парлалга албаны.

КОНКУРСЧЕ ЧАЛАП ТУР

Тыва Республиканың чонну ажылче хаара тудар федералдыг күрүне албанының департаментизи дараазында чүүлдерге киржир күзелдиглерни ажык конкурсче чалап тур:

кывар-чаар материалдар садары;

артык кезектер, мебель,ажыл-агый болгаш канцелярия бараанныры садары, автомашиналар септээри;

транспорт ачы-дузазы чедирери;

саналга-техниказын, оргтехниканы, четчелээр болгаш чарыгдал материалдары садары.

КОНКУРС 2004 ЧЫЛДЫҢ ФЕВРАЛЬ 26-ДА 14 шакта болур.

Адрези: 667000, Кызыл хоорай, Кочетов, 35.Амыдырал хандырылга бажыңы, Комсомольская кудумчузунуң талазында эжиктен кирер.

Тайылбыр алыр телефоннары: 1-14-23, 1-30-32, 1-14-10.

Чагыгларны 2004 чылдың февраль 19-ка чедир бижимел хевирге хүлээп алыр.Конкурс документилерин алыр чурум болгаш чер дугайында документилерни үстүнде айыткан адресте турар департаментиден алыр.

КИНО

Февраль 2, 3, 4

"Найырал": **"Хозяин морей: на краю земли"** 10.00, 12.30, 15.00, 17.30.

Видеозал: **"Железные бойцы"** (Китай, боевик) 09.50, 11.40, 13.30, 15.20, 17.10.

Февраль 5

"Хозяин морей: на краю земли" 10.00, 12.30.

Видеозал: **"Железные бойцы"** (Китай, боевик) 09.50, 11.40, 13.30.

Большой зал: **"Дети шпионов 3-Д игра окончена"** (США, фантастика, комед.боевик) Премьера 17.00.

Февраль 6, 7

"Дети шпионов 3-Д игра окончена" (США, фантастика, комед.боевик) 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 16.50, 18.40.

Видеозал: **"Ограбление по-итальянски"** (США, боевик) 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00.

Февраль 8

"Дети шпионов 3-Д игра окончена" (США, комед.боевик) 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 16.50, 18.40.

Видеозал: **"Ограбление по-итальянски"** (США, боевик) 12.30, 14.30, 16.30, 18.30.

"ШЫН"СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистерге кезээде уттундурбас ынак ачавыс, акывыс, дуңмавыс, эживис, чараш күдээвис **Мурад Александрович ЛОПСАННЫ** сөөлгү орукче үдээринге моральдыг болгаш материалдыг дуза кадып, ажыг-шүжүүвүсту үлешкен Тоора-Хем суурда иштики херектер килдизиниң коллективинге, чаңгысклассчыларынга, кудаларывыска четтиргенивисти "Шын" солунну дамчыштыр илереттивис.

Кадайы, уруу, каты, кат-иези, бажалары, чуржулары.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары —1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис—1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8853. Чагыг 14.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массальг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.